

CSATKAI ENDRE ÖRÖKSÉGE.

ÖSSZEÁLLÍTÁS A HOLOCAUST 70. ÉVFORDULÓJÁN

DOMONKOS OTTÓ | Bevezetés

A Sorsnak köszönhetem, hogy ifjú muzeológusként Csatkai Endre, Bandi bácsi keze alá kerültem, aki igaz szeretettel támogatott szakmai munkámban. Állandó kiállításával és száznál több külön kiállításával, előadásaival, emberi kapcsolatainak segítségével, a közéleti munkába való bekapcsolódással általa kerültem egyre közelebb Sopron város életének, történetének megismeréséhez és megértéséhez, a sopronivá válásához.

Önéletírásaival a Soproni Múzeum kérésére kezdtem foglalkozni, ami idős korban is nagy élményt jelent számomra. A munka során még jobban megismerhettem mély humánusát, őszinte emberségét, finom humorát, továbbélését a „rabságban”. 1938-ban keresztény hitre tért, majd vállalta munkaszolgálatos sorsársai lelki gondozásának felelősségét is 1944–1945-ben.

Tanítványainak seregéhez tartozónak érzem magam. Önéletírásának rendezése, feldolgozása ezért is őszinte örömet okozott számomra. Köszönöm a Soproni Múzeum munkatársainak és Szita Szabolcsnak, hogy segítették a munkámat!

A következőkben publikált kéziratok Csatkai Endre hagyatékában található, a Soproni Múzeum Helytörténeti Adattárában, illetve magánlevelezésének gyűjteményében. Az egykori múzeumigazgató levelező partnereinek száma meghaladja a százat, az általa írott leveleké pedig az ezernél többet is. Az 1950-es évekre baráti, szakmai ismeretségi köre kiterjedt az egész ország múzeumi hálózatára, miután 1950-ben elnyerte „az ország első muzeológusa” címet, a háború utáni gyűjteményi revíziós, nyilvántartási munkákra meghirdetett „munkaversenyt”. Tagja lett az Országos Múzeumi Tanácsnak, majd az MTA Művészettörténeti Bizottságának, így a korábbi évtizedek szakmai, egyéni kapcsolatainak köre is jelentősen bővült. Sok-sok levelet írt, sok-sok levélre szinte azonnal válaszolt, ezért aztán régi barátai mondták is, hogy „Kazinczyhoz mérhető levelezésének bősége”.

Halála után megjelent bibliográfiája nagyobb részben saját listáiból (önálló könyvek, folyóiratok, tudományos cikkek, hírlapi közlemények) állt össze. Környei Attila az elszórt, megbúvó, álnéven közölt cikkeket is felderítette, és a posztumusz közleményeket is számba véve tette teljessé a bibliográfiát.¹ A *Soproni Szemle* szerkesztőjeként 1955–1970 között folytatott levelezése egy későbbi életrajzi feldolgozás forrása lesz.²

¹ Környei Attila: Csatkai Endre irodalmi munkássága. *Soproni Szemle* (SSz.), 25 (1971), 66–75., 145–165.

² A levelezés a Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában (MNL SL) található.

Irodalmi munkásságának sokrétűsége mutatja a társtudományok iránti széleskörű érdeklődését. Szorgalmas munkájának eredményein keresztül követhetjük annak az életprogramnak a megvalósulását, amelyet 1917-ben, 21 éves korában fogalmazott meg „Pár szó Sopron szépségeiről” című írásában. 1943-ban egy februári influenza után írta Bálint Sándornak Szegedre: „Soha ennyire közel nem járt hozzám a behívás ördöge, és ezért összeírtam azokat a munkáimat, amiket posthumusként adjatok majd ki.” Sajnos ez a lista nem került elő hagyatékából. A várostörténeti, a helytörténeti kutatásban élete végéig élen járt, példát mutatott tanítványainak a folytatásra.

A „régí nagyok” levelezésének közlése tudományos folyóiratokban, önálló kötetekben örvendetes módon egyre szaporodik. Így a Csatkai Endre levelező társainak hagyatékából publikált levelek szerencsés esetben a Soproni Múzeumban őrzöttekkel összetalálkozva adhatnak teljesebb képet íróikról. Esetünkben így jelent meg a Házi Jenő és Csatkai Endre közötti levélváltás 21 darabja az 1920–1967 közötti időből.³ Szentiványi Gyula és Csatkai Endre 1935–1940 között írt leveleit Kerny Terézia közölte a Művészettörténeti Dokumentációs Központ archívumából (ehhez Szentiványi Gyulának a Soproni Múzeumban őrzött, 1919–1955 között írott 19 levelét is a szerző rendelkezésére bocsátottuk).⁴ Megjelenés alatt áll Csapody Miklós „Írok, tehát vagyok” című tanulmánya Bálint Sándor és Csatkai Endre kedves, évődő hangú szakmai levélváltásáról, valamint Csatkai szegedi egyetemi habilitációs eljárásáról az 1943 és 1962 közötti időszakból.⁵

Csatkai Endre önéletírásaihoz csak a munkaszolgálatos ideje alatt menyasszonyához, Szattinger Erzsébethez írott leveleiből válogattunk. Szöveghű másolatai teszik az olvasó számára is személyessé a mindennapokat. E korszakot nagyrészt Szita Szabolcs mutatta be a Soproni Szemlében 1984-ben a levelezés alapján, Csatkai Endre munkaszolgálat (1944–1945) című kiváló tanulmányában.⁶ A kötet tehát nem Csatkai Endre „életrajza”, annak megírását egy fiatalabb kutató tűzheti maga elé célként.

A kéziratokat eredeti formájukban, szöveghű alakban közöljük, csupán a nyilvánvaló hibákat, tévesztéseket javítottuk.

³ Varga Imréné: „... öt évtizeden át támogatóm és pártfogóm voltál...”. Két tudós ember, Házi Jenő és Csatkai Endre barátságának kialakulása levelezésük tükrében. In: Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Szerk. Környei Attila - G. Szende Katalin. Sopron, 1996. (A Soproni Múzeum kiadványai 2.), 443–456.

⁴ Kerny Terézia: „Kedves Gyula Bátyám”, Csatkai Endre levelei Szentiványi Gyulához (1935–1940). *Ars Hungarica*, 38. (2012) 1. sz., 272–288 (a továbbiakban: Kerny 2012).

⁵ Csapody Miklós: „Írok, tehát vagyok!” Csatkai Endre és Bálint Sándor levelezése (1943–1962). Kézirat.

⁶ Szita Szabolcs: Csatkai Endre munkaszolgálat (1944–1945). *SSz.* 38. (1984), 332–345.

Darufalva – Sopron

A család magyarosított nevének eredetét kutatva a *Századunk névváltozásai, 1800–1893* című kötetben találunk adatot: „Csatkai (Krausz) Ignázt kisk[ereskedő] Csatka BM. 12637-88.” E rövid sor bizonyítja, hogy Csatkai Endre nagyapjának (szatócs) üzlete volt.¹ A névváltoztatások szabályai szerint az új név a régi kezdőbetűjével kezdődhetett, vagy a helynév választásával történhetett. A Csatkai család másik ága a Krausz helyett a Katona nevet vette fel. Így említi Csatkai Endre Katona Imrét, mint unokafivérét, a munkaszolgálata idején írt leveleiben.² A névváltoztatás 1888-ban történt. Csatkai Ignázt 23 éves fia akkor már az orvosi egyetemre járt, valószínűleg orvosi diplomáját is Csatkai Ignázt néven vehette át. Ez a fiú 1888–1889 körül házasságot kötött Fischer Josephinnal. Első gyermekük, Csatkai Jenő 1890-ben a Moson megyei Bánfaluban született, ahol első orvosi állását töltötte be.³ Innen átköltöztek a horvát nemzetiségű Darufalvára (1. kép).⁴



1. kép. Csatkai Endre szülőháza (Sterbenz Károly rajza, 1966)

¹ Csatka magyar falu Veszprém vármegyében. Birtokosa: Lichtenstein Antal. *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára* I. Pest, 1851. 203.

² *Szentiványi Zoltán: Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800–1893.* Bp., 1895. 53.

³ Bánfalu (Apetlon, Au.) német falu Moson vármegyében, a Fertő tava mellett. F.U.hg Esterházy Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára* I. Pest, 1851. 83.

⁴ Darufalva (Drassburg, Au.) horvát falu Sopron vármegyében. Birtokosai: hg. Esterházy 1/3, gr. Zichy Miklós 2/3 részben. Fényes i.m. 243. 820 kath., 6 zsidó lak.

Második gyermekük, Csatkai József 1894-ben ott látott napvilágot. Mária nevű lányuk 1895-ben nyomorékként jött a világra és fiatalon, 1912-ben elhunyt. A harmadik fiú, Csatkai Endre 1896-ban született. (2. kép)



2. kép. A három Csatkai fiú. A kép jobb oldalán Endre, 1900 k.

A Csatkai Endre ifjú koráról összegyűjtött adatokat nem szeretném ismételni; ezek a Soproni Szemlében 2010-ben megjelentek. Néhány, az életét befolyásoló eseményt azonban szükségesnek tartok felidézni. Kisgyermek korában sokat betegeskedett, nyolc év körüli pesztonkát fogadtak melléje. Az elemi iskolát, sőt az első líceumot Sopronban magántanulóként végezte el. A horvát nyelvet azonban megtanulta az iskolában (3. kép.)

Szüleivel, majd idősebb bátyjával sok soproni színelőadásra járt, sokat olvasott, „színházat játszottak”, sok darab szerepeit megtanulták. Édesanyjuk cimbalomjátékát hallgatva is sok zenét megismertek, majd az operett és az opera került sorra a soproni színház változó színtársulatainak a látogatása alkalmával. A Soproni Evangélikus Líceum tanulójaként, a Magyar Társaság tagjaként, részt vett az „Ifjúsági Ének és Zene-kör” megalakításában és vezetésében. Kiváló cimbalomjátékával 1910 és 1914 között 15 alkalommal szerepelt diáktársai előtt, sőt 1913-ban Verdiről készült tanulmányt olvasott fel a Magyar Társaságban. A műemlékek és képzőművészetek iránti érdek-

lődését a darufalvi gótikus templom, a barokk kastély, a köztéri Nepomuki Szent János szobor, majd Sopron belvárosa, múzeuma keltette fel. Ez tette szorgalmas adatgyűjtővé, amiről képes albumai, reprodukciói tanúskodnak. Tizenhét éves korában (1913. október 11-én) „Tájképfestészetünk” címmel tartott előadást az iskola Magyar Társaságában.⁵



3. kép. A Csatkai család, 1908.

1914 júniusában kitűnőre érettségizett (4. kép) és készült „külföldre utazni”. Németországba indult, hogy megismerje a nagyobb városokat, jelentős múzeumokat és gyűjteményeket, melyek anyagából már tájékozódott saját reprodukció-gyűjteményéből. Az I. világháború kitörése megszakította utazását, visszatért Darufalvára. 1914 őszén beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudomány-egyetemre, de az óhajtott művészettörténet szakra Pasteiner professzor nem fogadta be, így azután magyar-német szakon kezdte meg tanulmányait. Mellette természetesen hallgatott művészettörténetet, használta az intézet könyvtárát. Internátusban lakott, ismeretséget kötött a szabadgondolkodó egyetemistákból álló Galilei körhöz tartozó ifjakkal. 1915-ben azonban rátört a tüdővész, a budakeszi tudószanatóriumba került, ahol

⁵ Domonkos Ottó: Mozaikok Csatkai Endre ifjú korából. SSz. 64. (2010) SSz. 64. (2010), 105.

hosszú időt töltött el. Tudjuk, hogy 1916 januárjában a szanatórium betegeit „zeneexcentrikus” zongorajátékával szórakoztatta, amint azt a műsorlap bizonyítja.⁶



4. kép. Csatkai Endre érettségi képe, 1914

Csatkai Ignácz 1916-ban a GySEV társaságnál pályaorvosi állást kapott, ezért Daru-falváról beköltöztek a Déli vasút mellé, az Indóház utca 2. számú házba (később Baross utca). A tanulmányait megszakító Endre fiút hivatalnoki pályára szánták felépülése után. Ehelyett betegsége alatt megerősödött elhivatottsága a művészettörténet és a helytörténeti ismeretterjesztés iránt. Ennek eredményeként született meg első jelentős írása a *Sopronvármegye* című helyi lap 1917. szeptember 11-i számában „Pár szó Sopron szépségeiről” címmel.⁷ Ma már tudjuk, hogy a város értékeinek bemutatása életprogrammá vált nála. Önéletírásaiban maga is értékelte könyveit, tudományos folyóiratokban megjelent írásait, illetve Haydn és Liszt kiállításait Kismartonban. A *Kisalföld* 1963. április 12-i számában, 45 évvel az első cikke megjelenése után „Így kezdtem mint író” címmel közölte a régvolt idő izgalmait, örömét. A későbbiekben a teljes szöveget közöljük a fennmaradt kézirat alapján.

⁶ Uo.

⁷ Uo. 105–106.

1918-ban folytatni akarta egyetemi tanulmányait Budapesten de a forradalom, majd 1919 márciusában megismétlődött tüdővérzése megakadályozták ebben. A nyár folyamán azonban már részt vett a könyvtárak államosítását követő „Munkás könyvtár” létrehozásában és leltározásában, részben a kapott utasítást követve. Erről a munkáról az „Emlékeim 1919-ből” című kéziratában számolt be részletesen. 1920-ban ismét jelentkezett a pesti egyetemen, azonban a *numerus clausus* szellemét követő ifjak tetteleg is inzultáltak a folyosón.⁸

Az 1918-as esztendőben a *Soproni Napló*ban és a *Sopronvármegyében* megjelent cikkei mutatják, hogy máris „sok van a tarisznyájában”: „Soproni és megyei származású festők”; „Nyomor és műtörténet”; „Emlékezés Liszt Ferencre”; „Soproni színházi élet 1860-ban”; „Múzeumi séták” című írásai kerültek a lapokba.⁹ Az év vége körül művészeti írók, festők ismeretességét kereste. Többek között a Művészeti Lexikon írójához, Szentiványi Gyulához fordult levéllel, rövid képet adva a soproni művészeti irodalomról. Ennek tartalmára a kapott válaszból következtethetünk: „Budapest, 1919. I. 29. – Igen tisztelt Uram! A soproni művészettörténeti kutatásokról, különösen Mihályi tanár úr értékes működéséről tudomásom van; a tanár úr két könyvét nagy elismeréssel méltattam a Múzeumi és Könyvtári Értesítőben. Ószintén örülök azon, hogy a művészettörténeti kutatás terén máris figyelemre méltó eredménnyel dolgozó követői vannak s a magam részéről nem győzöm eléggé biztatni Önt, igen tisztelt Uram, hogy a megkezdett úton kitartással haladjon tovább. Ne riassa vissza az sem, ha esetleg olyan adatok után nyomoz, amelyek talán más forrásokból a szakemberek előtt már ismereteseek, a magyar művészettörténeti kutatás még mindig gyermekkorát éli, nem árt tehát az ismert adatok ellenőrzése, nem is szólva arról, hogy az ilyen „hajhászások” során tanul az ember legtöbbet. – B[ecsese] levelének érdemére áttérve értesítem, hogy Kozina Sándorral eddig kézikönyvben nem jelent meg életrajz, művei összegyűjtve nincsenek s így érdemes munkát végez, ha vele foglalkozik. Kozina különben egyik legjelentékenyebb biedermeier kori festőnk, akit érdeme szerint még sohasem méltatták. [...] A múzeumok főfelügyelősége nem rendelkezik művész-lexikon példányával s így a soproni Múzeumnak nem küldtek belőle. [...] Szívélyes üdvözlettel Szentiványi Gyula.”¹⁰

A kudarc után a bécsi egyetemre iratkozott be 1920-ban, ahol a művészettörténet mellett zene- és irodalomtörténetet hallgatott. Tanulmányai közben folytatatta cikkso-rozatait a *Sopronvármegyében*. A lapban hét cikke jelent meg „Amit el akarnak venni tőlünk” cím alatt, tizennégy pedig a *Fecsegő* című újságban jelent meg a soproni színházi életről, összefoglalva a május közepétől december végéig tartó időszakot. 1920 novemberében került sor első előadására a Frankenburg Adolf Irodalmi Körben („Csevegés Széchenyi Istvánnak a művészetekhez való viszonyáról, meg a soproni szobrá-ról”). A kézirat végén részletesen felsorolta a felhasznált forrásokat, irodalmat. Az előadást Szentimrey Lajos olvasta fel, mivel Csatkainak tüdőbaja miatt gyenge volt a hangja. A felolvasó a kézirat hátlapjára a következőket írta, méltatva addigi eredmé-

⁸ A nemzetgyűlés 1920. szeptember 26-án elfogadta az 1920. évi XXV. törvénycikket a *numerus clausus*ról, amely szerint zsidók csak az országos számarányuknak megfelelő számban vehetők fel az egyetemekre és jogakadémiákra.

⁹ *Környeji Attila*: Csatkai Endre irodalmi munkássága. Sz. 25 (1971), 66–75., 145–165.

¹⁰ Csatkai Endre magánlevelezés gyűjteménye: Szentiványi Gyula, 1. Soproni Múzeum (SM); ill. Kerny 2012.

nyes munkásságát: „Az Irodalmi Körben való mostani bemutatkozásának különös érdekességet kölcsönöz, hogy kerek 25 esztendővel ezelőtt, ugyancsak novemberi esté-lyen mutatta be a Frankenburg Irodalmi Kör Csatkai Endre édes atyját, Csatkai Ignác doktor urat, mint tehetséges novellaíró.”¹¹

1923-ban tért vissza Pestre, hogy folytassa tanulmányait magyar–német szakon, anélkül, hogy a Bécsben elvégzett két évet beszámították volna neki. Így csak 1925-ben kapta kézhez doktorátusának oklevelét, amelyet „Kazinczy és a képzőművészetek” című, régóta kedves témájának kidolgozásáért nyert el Császár Elemér professzor tanszékén.¹²

1926–1938: Sopron – Kismarton

Diplomájával itthon nem talált elhelyezkedési lehetőséget. 1926 elején Kismartonban (Eisenstadt) Wolf Sándornál kapott megbízást arra, hogy a bornagykereskedő és műgyűjtő könyvtárát és gyűjteményét rendezze. (5. kép) A kismartoni műgyűjtés történetéről írott cikkében írta 1966-ban, a burgenlandi Heimatschutzverein kiállításáról: „In Verein spielte natürlich Sándor Wolf eine grosse Rolle und empfahl der Vereinsleitung, mich als Berater einzuladen. Er wurde mit mir schon Jahre vorher bekannt, als ich in Wien mein Universitätsstudium begann. [...] Ich wurde 1925 Doktor, aber konnte in Ungarn keine Anstellung finden, ja ich wurde lungenkrank. Sándor Wolf schickte mich nach Italien; als ich geheilt zurückkam, berief er mich im August 1926 nach Eisenstadt.”¹³ Az Abbáziában töltött fél év teljes gyógyulást hozott, így tüdőbaja még a munkaszolgálatos korszak egészségromlása idején sem újult ki.

Következett tehát a „szakmai hőskorszak”, a Wolf-gyűjtemény és -könyvtár rendezése, gyarapítása; Haydn majd Liszt emlékkiállítások rendezése, a burgenlandi műemléki topográfia gyűjtőmunkája és publikálása 1932-ben.¹⁴ A hét öt napját Kismartonban, a szombatot és vasárnapot vagy Sopronban, vagy a megye falvai műemléki értékeinek felkutatásával töltötte. A téli hónapokban a Soproni és a Sopronmegyei Levéltárban időzött, írott emlékek után nyomozva. Mindezekről az „Irodalmi tevékenységem története” feliratú dosszié I–XXIX. fejezeteiben készített áttekintést 1956-ban.¹⁵

Abbáziai levelei nem maradtak fent, de a *Sopronvármegye* című lapnak küldött cikkei a lap 1926. július 20., 22., és július 7., 11. számában élénk képet festettek Velenice szétzilált idegenforgalmáról, intő példákat sorolva az oda látogatóknak; Fiume

¹¹ Soproni Múzeum Kézirattára (SMK.) 2012.126.1 Betegségéről és előadói alkalmatlanságáról később így ír: „Évekig bajlódtam a tüdőmmel, majdnem harmincszor volt tüdővérzésem fiatal koromban, érthető módon tartózkodtam a hangos beszédétől, így nyilvánosan sohasem beszéltem. A soproni Frankenburg Irodalmi Körben 1920 őszén távollétemben olvasták fel Széchenyiről és a képzőművészetekkel való kapcsolatáról írt dolgozatomat. Ugyanígy 1923-ban a Képzőművészeti Körben Kozina Biedermeyer festőről írt munkámat.” *Kisalföld*, 1964. június 21.

¹² Galavics Géza: Csatkai Endre (1896–1971). In: Emberek és nem frakkok. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Enigma 13 (2006), 442–462. A kéziratot a MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1983-ban adta ki, szerk. Galavics Géza. Csatkai Endre doktori diplomájának kelte: 1925. január 30.; SMK. 2012.1.1.

¹³ *André Csatkai*: Die Sammeltätigkeiten in Eisenstadt bis 1938. Sonderabdruck aus „Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland”, Heft 35. Eisenstadt, 1966. 313–326.

¹⁴ *André Csatkai – Dagobert Frey*: Die Denkmale des Politischen Bezirkes Eisenstadt und der Freien Städte Eisenstadt und Rust. In: Österreichische Kunsttopographie 14. Wien, 1932. 334.

¹⁵ SMK. 2012. 172. I–XXIX.

és Sopron Trianon utáni közös sorsáról. Írásában elsősorban Sopron idegenforgalmának jövője foglalkoztatta. Padovai kirándulása alkalmával a látnivalók mellett felidézte Lackner Kristóf ottani tanulmányait, ott szerzett doktori címét és munkáját, az ott megismert római emlékek megidézésével, amelyekből a későbbi polgármester soproni városépítő és szépítő munkásságához a múltat becsülő példát merítette.¹⁶



5. kép. Csatkai Endre a kismartoni Wolff Múzeum bejáratánál

¹⁶ *Sopronvármegye*, 1926.6; 20; 22, és 7; 11.

Édesapja még megérte fia doktorrá avatását 1925-ben, de az év augusztusában súlyos betegség után elhunyt. Róla Csatkai Endre szóban csak 1968-ban emlékezett meg, amikor a soproni Zöldkereszt Csecsemő- és Gyermekvédő Intézet az 1918-as alapítási évét ünnepelte. Erre az alkalomra készült Csatkai Ignácról az a festmény, melyet az Intézet Szent György utcai rendelőjének irodájában helyeztek el.¹⁷ Csatkai Ignácról csak elszórt megjegyzésekből alkothatunk képet. 1926-ban „A jó ember” című színdarabbal kapcsolatban írja: *„Tulajdonképpen édesapámról mintáztam, aki valóban végtelen jó ember volt, csak éppen a jóságában olyannyira igénybe vette a családját, hogy nem tudtuk vele haladni, és nem egyszer minket is nehézségekbe sodort, mikor mások hol méltatlanul, hol méltóan segíteni kívánt.”*¹⁸ A faluban a „szegények orvosaként” emlegették, és 1916-tól vasúti pályaeorvosként (Streckenarzt) a GySEV-nél is a szegények ellátásával foglalkozott. 1918–1919-ben a Szociáldemokrata Párttal szimpatizált; ekkor bízta meg Dr. Szilvásy Gyula e.ü. biztos a Csecsemővédő Egylet megszervezésével.¹⁹

Csatkai 1928-ban készült szövegében utal apja világnézetére. Ehhez érdemes tudnunk, hogy „A Soproni Városszépítő Egyesület története. 1869–1919” című munka megírását előbb Payr Sándornak kínálták fel, aki viszont Csatkait javasolta maga helyett. Utóbbi Heimler Károly vonakodott elfogadni. Csatkai így ír erről: *„Heimler sz.[abad] k. [műves] volt és emiatt a ker[esztény] kurzus idején állandó titkos és nyílt támadás éri, ha engem a sz.k. fiát és a rendezetlen felekezettől elötérbe, ismét támadási területet szerez, mert azt, hogy a feladatra rátermett volnék, ő is elismeri, de hát nem akarja veszélyeztetni esetleg az egyesület jobboldali tagjainak az egész ügyet.”*²⁰ (6. kép.)

Csatkai Endre 1927-ben vásárolt fényképezőgépet, a híres Voigtländer-cég típusát, mellyel próbafelvételeket készített. Beszámolt róla kismartoni hölgy ismerősének december 22-én.²¹ Az 1930-as években végzett Sopron megyei műemléki bejárásai alkalmával készített nagyszámú felvételeit a Soproni Múzeum őrzi. A gépben 6×9-es rollfilmet és 9×12-es lemezes negatívot lehetett használni.

¹⁷ V.ö.: Csatkai Endre: Sopron egészségügye és népművelése az 1919-es Tanácsköztársaság idején. SSz. 9. (1955), 105–113.

¹⁸ SMK. 2012.176.1.

¹⁹ Lásd 17. sz. lbj.

²⁰ Csatkai Endre: Tudományos irodalmi munkásságom története. Lásd jelen kötetben. A Pallas Nagy-Lexikona így jellemzi a szabadkőművesség tevékenységét: „Ez a működés az erkölcsiség és az egység, a szabadság és a béke s az egyedül üdvözítő és boldogító szeretet birodalmának megteremtésére irányul. Éppen ezért arra törekszik a Sz., hogy minden ember, bármilyen vallás szabályai szerint is tisztelje az Istent, bármely országnak legyen is polgára és bármilyenek is politikai meggyőződésai, testvéreinek tekintse minden embertársát, akit szeretettel az erkölcsi tökéletesedés útjára vezessen.” Pallas Nagy-Lexikona, VI. Kötet 325. A magyarországi nagypáholy 1870-ben alakult meg, az országban 1897-ben 37 páholya működik, köztük egy soproni. „Meiszner Ernő dr. ügyvéd a proletárdiktatúrára való átmenetről a következőket mondta el: Csak későn láttuk, hogy már a nemzeti tanács tagjai is szabadkőművesek. Mind olyanok, akiket ez a titokban dolgozó szövetség vetett a közélet mezejére. Nagyobb része talán öntudatlanul állott a destruktív szolgálatában és csak kevesen látták, hová vezet ez az út. Ezt azonban a legbeavatottabbakról, például Stricker dr.-ről sem lehet biztosan megállapítani, mert a legnagyobb részük az általuk propagált eszmék megvalósításától az emberiségre jobb jövőt várt és csak kevesen tudják, hogy a küzdelem voltaképpeni célja, feltartóztathatatlanul bekövetkezendő eredménye a marxizmusnak és ezzel a kapcsolatban a zsidófajnak uralomra juttatása.” – In: A vörös dúlás nálunk. Sopron és vármegye a két forradalom alatt. Összegyűjtötte Mayer Géza. [Sopron], [1919] 60–61.

²¹ Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum Nr. 53.005 (A szövegben szereplő néhány magyar szó arról árulkodik, hogy az illető magyarul is tudott. D.O.)

Sok gondot okozott az Osztrák Műemléki Topográfia negyedik kötetének elkészítése, az osztrák megbízás megszerzése. Az 1932-ben megjelent nagy kötet sikert aratott szakmai körökben, de neheztelést váltott ki a burgenlandi tartomány vezetőiből, akik hiányolták a tartományi identitás tükröződését a kötetből. A mű sikerének köszönhetően, hogy rövidesen egy Sopron megyei topográfia elkészítésére is anyagi támogatást kapott. A második Sopron megyei topográfia-kötet ismertetésére Szentiványi Gyulát kérte fel 1935-ben. Az írás meg is jelent az Archaeológiai Értesítőben.²² Szentiványi a további munkálatokat is figyelemmel kísérte, sőt az Országos Műemléki Bizottságnál is igyekezett eljárni a soproni topográfia munkálatainak elfogadtatása érdekében. (Erre kérdez rá Csatkai 1937. március 6-diki levelében.²³)



6. kép. Csatkai Endre ifjúkorában, 1920-as évek második fele

1938–1945 Sopron

A végleges megbízás 1938 márciusától, Ausztria német megszállásával vált igazán sürgetővé számára. Származása miatt március 13-án „hazamenekült” Sopronba. Szentiványitól március 29-én kapott levelet: *„Kedves Barátom! Sorsod szomorú fordulásától már Ceasárék leveléből is értesültem [...] fel a fejjel! Nem kell kétségbeesni, még minden jóra fordulhat. Engem minden bajomon átsegített a törhetetlen munkaked-*

²² Szentiványi Gyula: Sopron vármegye műemlékei. Archaeológiai Értesítő, 48. (1935) 230–231.

²³ Kerny 2012, 281–282.

vem. Te is így vagy vele, ahogy ismerlek. Ha megmarad a munkakedved semmitől se félj! [...] Hiszen amint mondod, egy évig kitartásod van. És ez nagy dolog [...] Kitaláltam egy megoldást [...] Kapcsolatos ez a soproni topográfiával, de nem annyira kötött formában, mint eredetileg gondoltuk [...] Reméljük, hogy sikerülni fog. Örömmel és azonnal értesítelek, ha az akciónak eredménye lesz. Addig is ölel híved Szentiványi Gyula.¹²⁴

Csatkai Endre „rendezetlen” felekezeti helyzetét oldotta meg 1938-ban, amikor a Szent György templomban katolikus hitre tért, megkeresztelkedett. A család megfogytakozott, a szabadkőműves apa halálával 1925-ben. Az idősebb testvér, Jenő már 1932-ben áttért feleségével együtt az unitárius vallásra. Másik bátyja, József, 1939-ben meghalt Szombathelyen.²⁵

Keresztény hitre téréséről üzenetet küldött Genthon Istvánon keresztül Szentiványi Gyulának, amit az nem kapott meg. 1939. február 23-án kelt levelében köszöni a kapott megbízást, majd a lényegre tér. „Különben Genthon professzort megkértem az ősszel, hogy közöljön Veled valamit. Ha nem tette volna meg, most teszem meg. Valószínűleg nem lepődsz meg, az „itt élned, halnod kell” elv alapján állva és abból a belső meggyőződésből áthatva, hogy testestől-lelkestől magyar és keresztény vagyok, ez utóbbinak külsőképen is kifejezést adtam azzal, hogy felvettem a kereszténységet. Tanulmányaim mélyen megismertették velem a katolikus vallás lényegét, megszerettem, és az a körülmény, hogy éppen kutatásaim alatt már valóságos keresztényképpen kezeltek és a keresztény társadalom egésze magáénak vallott, könnyen átsegített a formai nehézségeken. Keresztapám a vármegyei levéltáros [Dr. Sümeghy Dezső – D.O.], keresztanyám Quirsfeld Rezsőné lett. Legyen az a jó érzésem, hogy végre én is tartozom valahova, nem csak formai kötelek tartanak össze most már a keresztény magyarsággal, hanem a lényeg. Ennek tudatában könnyebben viselem el az élet komizságait. Kedves Gyula Bátyám, hiszem, hogy ezt a dolgot, ismerve engem, úgy fogod fel, ahogy kell, és ahogyan engem ismerve lehet csak lehetséges. Ha csalódnék, akkor is irányodban mást nem érezhetek, mint mélységes hálát, hiszen ha annak idején kezdő koromban már nem sietsz biztatással mellém, elvesztettem volna a bizalmam magamban. És azóta is tudatosan és tudat alatt sokszor voltál védő angyalom! Példádon tanulok. Tudom, sok mindenben keresztül mentél és végre mégis révbe jutottál. Pedig egy miniszter rosszindulata van olyan erős, mint a nép haragja. – No, de engedd meg, hogy kérésemet irányodba ajánlva szeretettel búcsúzzak Tőled [...] Üdvözölve: Bandi¹²⁶

A topográfia tervét végre elfogadták, az 500 pengő előleg meg is érkezett és engedély született hivatásos fotós bevonására. Utóbbi nem volt más, mint Diebold Károly, aki végigkísérte a falvakon, a városban, egészen a soproni topográfia végleges összeállításáig. Adminisztrációs zökkenők persze akadtak, ami miatt továbbra is foglalkoznia kellett gyenge középiskolás tanulók korrepetálásával. Ezt rendkívül fárasztónak tartotta, mivel házhoz is járt. Napi megélhetéséhez mégis nagy szüksége volt a tanításból befolyó csekélyke jövedelemre.

²⁴ SM. Csatkai Endre magán levelezés gyűjteménye: Szentiványi Gyula. I.n.

²⁵ GySEV dolgozók törzskönyve 467. Sopron. J.n.

²⁶ Kerny 2012. 284.

A Felvidék visszatérése arra serkentette, hogy egy nyári körutat tegyen Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Uzsok, Munkács, Debrecen, Budapest útvonalon. Az úton fiatal, igen tehetséges, érettségizett tanítványa, Horváth Gyula kísérte el, aki naplót vezetett 1939. június 30. és július 15. között. Ebből a naplóból derült ki Csatkai Endre Zádor Anna iránti szerelme. Pestre érve a Podmaniczky utcában, az István király Szállóban szálltak meg. *„Endre bácsi telefonált a jövődöbelijének... Csak másnap délután találkozhattak Annusával [...] az Egyetem utcába mentünk a Franklin társulathoz, mert Endre bácsi nem bírta ki, délutánig, hogy Annusát ne lássa. Igen izgatott volt. Várni kellett, mert Annus éppen az igazgatónál volt bent, de azután végre megjelent, Endre bácsi hosszan kezelt csókolt neki, de egyébként tartózkodóak voltak. Az úrhölgy nekem is mondott pár kedves szót. Endre bácsi azt szokta mondani, hogy az íróasztalán lévő fénykép időszíti jövődöbelijét, de úgy találok, hogy hú arckép. Igen kedvesnek találtam, hanem szépségnek kevésbé. Utána visszamentünk a Váci úton Endre bácsi ömlengéseinek közepette a Vörösmarty térre és ott a földalattira ültünk. Irány az átlatkert.”*

A felvidéki körútról hazafelé felkeresték Egert is. *„Gárdonyi sírjánál Endre bácsi kérte a fotózást (szokatlan ilyen tőle). Igaz, hogy elmondta, édes apja és Gárdonyi barátok voltak és hogy őt, Endre bácsit, 17 éves korában Gárdonyi avatta pár sorával íróvá. [...] Budapestre visszaérve Endre bácsi telefonált a Franklinba Annusnak, rövid megbeszélés, találkozó d.u. 5 órakor. [...] én pedig a Nagy Sándor utcába mentem tudakozódni, hogy lehet a repülő táborba jutni.” (Július 15.)²⁷*

Zádor Anna művészettörténész ekkor szerkesztőként dolgozott a Franklin társulatnál; talán épp az utazás idején közölte Csatkai Endrével, hogy férjhez megy, ami 1939-ben be is következett. Férje Schütz-Harkányi Endre mérnök lett, aki 1944-ben veszett el Pesten.²⁸ Amikor a nyilvántartásba vett zsidó személyeket közmunkára kényszerítették, Zádor Anna is köztük volt. 1944. február 8-án írott levelében köszöni a Schlachta Etelka soproni naplójáról írott, rengeteg jegyzettel ellátott munkát: *„Kedves barátom! [...] Még mindig angyalbőrben. Ma ugyan megkezdem 2 heti szabadságomat a katonaságnál. Igaz, hogy civil elfoglaltságom annál nagyobb. Halálosan fáradt vagyok, 6 kg-ot leadtam, s így ha fejemet nem nézem, hajlandó vagyok elhinni, hogy visszafiatalodtam szép hadnagyi rangomhoz. ... Szó volt róla, hogy pár napra elmegyek a Lővér-pansióba, de erről letettem, a mai világban óvóhelyen itt is lehetek, ha éppen muszáj... Vagyok a régi jó híved igaz baráti kézfogással Annus”* A sorsnak köszönhető, hogy végre tegeződtek.²⁹

Az újabb zsidótörvények következtében Csatkai elveszti a sajtókamarai tagságát és már csak a helyi lapok, így a *Sopronvármegye* és a *Soproni Hírlap* adnak helyet nagyszámú és rendkívül széles tematikájú írásainak. A megélhetési magántanítványok az idejét rabolják a levéltári kutatásoktól. Mindezek fölé emelkedik Schlachta Etelka ál-

²⁷ Horváth Gyula kézirat SMK. 2012.125.2.; ill. Kerny 2012. 286–287.; 1939. VII. 19. Horváth Gyula repülő hadnagyként 1944. V. 26-án hősi halált halt. Szombathelyi tankerület Soproni m. kir. állami Széchenyi István gimnázium évkönyve az 1943/1944. évről. Sopron, 1944. 14.

²⁸ Zádor Anna: Egy művészettörténész indulása. Emlékezések I. Új Művészet, (1993) 11. sz., 72–75.; Zádor Anna: Művészettörténeti áramlatok. Emlékezések II. Új Művészet (1993) 12. sz., 73–74.; Zádor Anna: Tizenöt év a Franklin Társulatnál. Új Művészet (1994) 1. sz., 65–67.

²⁹ SM. Csatkai Endre magánlevelezés gyűjteménye: Zádor Anna. J.n.

tala felfedezett naplója, és a napló soproni részleteiből írott, 1943-ban megjelent könyve, amelyből a fent említett példányt küldte Zádor Annának.³⁰

1942-ben a Kapuvári Hadkiegészítő vette munkaszolgálatos nyilvántartásba, ahonnan időnként soproni közmunkákra kérték ki. A bizonytalan jövő ellenére folytatta levéltári kutatásait a tervezett soproni topográfia számára, az Országos Műemléki Bizottság támogatásával. Idegőrlő, félelemkeltő érzéseit fokozta, hogy 1944. március 19-én bekövetkezett Magyarország német megszállása. A zaklatott mindennapok történéseit, az elrendelt sárga csillag felvarrását, viselését, a rokonai társbérletben elviselt hónapok gyötrelmeit, az Irodalmi Kör, a Képzőművészeti Körök titkári teendőinek átadását, a szolidaritás megnyilvánulásait, de a közömbösség elviselését egy cím nélküli visszaemlékezésben hagyta ránk.³¹ (Ezt "A sárga csillag" című fejezetben közöljük – D.O.) A szöveg megírására Csatkai nyugdíjba vonulása után került sor, annak több más írásával együtt. Sajnos a kézirat csonka.

Csatkai Endre az 1944. június 24-től 1945. március 31-ig eltelt viszontagságos időszakot „rabságnak” tekintette, ahol jogfosztottságot, személyi és szellemi megaláztatást, fizikai megerőltetést, büntetést kellett elviselnie, mégis maradt annyi ereje, hogy ezek túlélésére sorstársainak is példát mutasson, lelki támaszuk legyen. Rabságából írott leveléből kitűnik, hogy alapvetően jó kedélyét, humorérzékét nem veszítette el, sőt írásba is adta. Érsekújvárról küldött levelének hátoldalán feladóként önmagát például „közhonvédként” titulálja. Menyasszonyát munkaszolgálatosként is támogatja, segítségét mindig nagyra értékeli, humorral viseli furunkulusainak (kölykeinek) éjszakai növekedését.

A szovjet csapatok megérkezése Kópházára számára valóban a felszabadulást, az életben maradást jelentette, visszaemlékezéseiben ezt mindig hangsúlyozta is. 1945. április elsején Sopron felé vándorolva, bukdácsolva remélte szeretett városa elérését, ahol barátai, de elsősorban menyasszonya segítségével bízott. A kórházhoz elérve előbújt belőle régi humora, amikor azt gondolta, majd leírta: „no, itt sem vártak rám”.

A romos városon át haladva, majd az Orsolyita Rendház iskolájának szükségkórházában megpihenve, valóban érezhette, hogy a túlélés sikerült. Napok teltek el mire menyasszonya, Szattinger Erzsébet is előkerült, és megtörténhetett az örömteli találkozás. Visszaemlékezésében döbbenetes képet fest a városról, a közállapotokról. Hálásan nevezi meg ideiglenes szállásadóját a Domonkos utcában, a 9. számú házban lakó Walter Károly vasúti kárpitost, akihez Thury István volt tanítványa közvetítésével jutott el, amikor el kellett hagynia a kórházat. Társbérleti lakása az Erzsébet utca 19. alatt, menyasszonyának albérleti lakása a Deák tér 40. szám alatt a bombázás áldozata lett, így hát az alkalmi befogadók segítették a talpra állásban. Édesapjának a szociáldemokratára párt iránt táplált szimpátiáját követve 1945. május 26-án belépett az SzDP-be.³²

³⁰ Zadjeļi Schlachta Etelka Soproni Naplója, 1838–42. Sopron, 1943. 159.; Kézirat. SMK.2012.172.1–2. XXV.

³¹ SMK. 2012.129.1.

³² SMK. 2012.5.1 Csatkai Endre párttagsági könyve.

1945. június 1-én létrejött a rég várt házasság, a Szent György templomban, ahol Papp Kálmán városplébános adta őket össze. Csatkai Endre tanúja Házi Jenő főlevéltáros, Szattinger Erzsébet tanúja Becht Kálmán GySEV tisztviselő volt.³³



7. kép. Szattinger Erzsébet, 1920. k.

Szattinger Erzsébet 1895. január 31-én született Rákosligeten. Nagypapja, Szattinger Aladár Grazban született, majd vasúti tisztként Magyarországra költözött. Apja, Szattinger Alfréd szintén e Társaság szolgálatában állt. Leányuk négy polgárit végzett, majd 1916. november 6-án kelt vasúti személyazonossági igazolványa szerint jegykezelőnői beosztásban állt munkába, Rákosligeten lakott. A soproni GySEV társasághoz 1925. január 6-án került mint I. osztályú irodai segédtsiszt és itt szolgált nyugdíjba vonulásáig.

Mint említettük, Csatkai Endre édesapja vasúti orvos, Jenő bátyja GySEV intéző volt, innen eredhetett az ismeretségük. Tudjuk, hogy Szattinger Erzsébet Csatkai

³³ MNL. SL. Házassági Anyakönyv. 1945.6.1. Dr. Csatkai Endre és Szattinger Erzsébet Jozefa (Szattinger Alfréd és Kosowitz Erzsébet, 1895.1.31. Lakása Sopron, Kossuth L. u. 2. Tanúja Becht Kálmán GySEV tisztv. Csatkai Endre, Darufalva, 1896.8.13. Anyja Fischer Josephin. Lakása, Sopron, Domonkos u. 15. Tanúja: Dr. v. Házi Jenő főlevéltáros.) SMK. 2012.36.3.

Endre előadásait, művészeti kurzusait is látogatta az 1920–30-as években. Vonzalma iránta valószínűleg ebben az időben kezdődhetett, bár írásos nyoma ennek nem maradt. 1944-ben közeli barátságuknak köszönhetően, a munkaszolgálatra készülődve már a segítségére volt, sőt hátizsákját is kölcsön adta Csatkainak, aki aztán „rabságában” fejpárnaként használta azt, védve vele egyúttal a holmiját.

Későbbi felesége a munkaszolgálat kilenc hónapja alatt, heti egy levél és havi egy csomag szorgalmas feladójaként tudósítója is volt Csatkainak, informálva őt az ismeretségi körükben történt eseményekről. Ezzel egyidejűleg vőlegénye kívánságait folyamatosan teljesítve szerezte be a szükséges holmikat, így téve elviselhetővé a keserves életet. Kettejük levelezéséből csak Csatkai Endre levelei maradtak meg, melyeket menyasszonya szeretettel őrzött meg. Ezek alapján láthatjuk érzelmeik fokozatos kibontakozását, azt, hogyan bíztatták egymást a túlélésre. Időközben Csatkai Endre régi szerelme Zádor Anna iránt elhalványult és Peer Gynthöz hasonlóvá magát rádöbent, hogy Dsidiáját találta meg „Drága Bözsijében”. Kéri is, hogy olvassa el Gárdonyi: *A láthatatlan ember* című regényének befejező szakaszait mint vallomását. (7. kép.)

Szattinger Erzsébet 1945. június 1-jei házasságkötésük után végtelenül jószágos, férje munkáját segítő asszonyként állt Csatkai Endre mellett, annak tanítványait, lemezhallgatóit mindenkor szeretettel fogadta lakásukban. Kései házasságuk miatt gyermekük nem született.

A Soproni Múzeum élére, a Lauringer Ernő igazgató 1943-ban történt halálával megüresedett állásba Fábján Lajos polgármester nevezte ki „múzeumi igazgatóőrnek” Csatkai Endrét 1945. július 20-án.³⁴ Megkezdhette a bombasérült múzeumépület ablakainak betéglázását, tanítványai és a múzeumi hivatalsegéd áldozatos segítségével. A múzeum veszteségeiről a Soproni Szemlében jelent meg beszámoló.³⁵ A szolgálati lakás ez időben orosz cipész-csizmadia műhely volt, melyet csak később foglalhatott el.³⁶ A Soproni Levéltárban megőrzött könyvtára és kéziratai, jegyzetei elhelyezését tervezgethette. (8. kép.)

Csatkai idős korában rendkívül termékeny szerző volt. A *Soproni Szemle* mellett több dolgozata jelent meg a legrangosabb szakmai folyóiratokban (Numizmatikai Közlöny, Nyelvőr, Irodalomtörténet, Ethnographia, Magyar Nyelv, MTA. II. osztályának Közleményei, Művészettörténeti Értesítő, Néprajzi Közlemények, Magyar Könyvszemle, Zenetudományi Tanulmányok, Vasi Szemle, Acta Historiae Artium stb.). Hazai és külföldi évkönyvekben, tanulmányköteteken kiadott írásai mellett sok önálló kötete, köztük több monográfiája jelent meg, a soproni színház, a zene, a képzőművészet történetéről, a városi cégekről. 1955-től haláláig szerkesztette a Soproni Szemlét, amely indulásától az ország legszínvonalasabb, legrangosabb helytörténeti folyóirata. Ma is tevékeny szerzői gárdát nevelt a folyóirat mellé és a hagyományokkal rendelkező soproni helytörténeti munkában megindította a munkásmozgalom-történet kutatását.

³⁴ SMK. 2012.7.1. Kinevezési okirat.

³⁵ Nováki Gyula: A soproni Liszt Ferenc Múzeum tíz éve a felszabadulás után (1945–1955). SSz. 9. (1955) 3–4. sz., 134–144.

³⁶ A Képezde utca 9. számú ház földszinti szolgálati lakásának belső kishálószobájában ideiglenesen Csipkés Kálmán múzeumi segédőrlakott.

Ifjúságától kedvelte az ismeretterjesztés szóbeli formáját, idős korában nemcsak tanfolyamokat, előadásokat tartott elsősorban az ifjúságnak, hanem többször szerepelt soproni témával fővárosi pódiumokon, tudományos üléseken, valamint a budapesti és bécsi rádióban. Mind irodalmi, mind egyéb munkásságának elsőrendű célja Sopron és környéke értékeinek felderítése, elismertetése és megmentése volt. Egész életműve bizonyítja, hogy e téren mindent elért, amit egy ember elérhet.



8. kép. A Hauser Károly különkiállítás megnyitása

1970. március 12-én halt meg. Haláláról megemlékezett az egész magyar szakmai- és közvélemény, munkásságának értékelései elsősorban a Soproni Szemlében jelentek meg.³⁷

³⁷ Zádor Anna: Csatkai Endre művészettörténeti munkássága SSz. 1970. 194–200., Domonkos Ottó: Csatkai Endre [1896–1970] SSz. 1970. 273–278., Környei Attila: A helytörténész Csatkai Endre SSz. 1971. 59–66. Teljes irodalmi munkásságának bibliográfiája (a posztumusz munkák kivételével) a Soproni Szemle 1971.1. és 2. számában jelent meg.

Születtem 1896. augusztus 13-án Darufalván, Sopron megye egy horvát nemzetiségű falujában. Apám dr. Csatkai Ignác ott magánorvos volt és 1910-ig semmi fizetése nem lévén, valósággal agyondolgozta magát. Mégis híres volt róla, hogy szegény beteget nemcsak ingyen kezel és orvossággal ellátott, hanem még élelmet és pénzsegélyt is adott. Gyermekkorom e miatt elég szűkös körülmények között folyt le és korán látnom kellett, hogy a nagyvilágban súlyos bajok vannak. Szüleim vállára két idősebb fivérem taníttatásának gondja mellett apám legifjabb öccsének neveltetése is járult,² ezenkívül nyomorék nővéremet állandóan intézetben kellett tartani.³ Az óriási hajszá apám egészségébe került, 1904 óta rákos megbetegedések miatt évente operálták, míg 1914-ben a röntgenkezelés révén a baj enyhült, de 1924-ben végleg leverte és 14 hónapnyi fekvő betegség után elpusztította. 1910 óta a munkásbiztosító pénztár orvosa volt, és mint ilyen 1916-ban Sopronba költözött. Itt is a szegények orvosként működött és egyéb kisebb jelentőségű emberbaráti intézmény mellett megalapította az anya és csecsemővédelmet, amelynek rendelőjében ma is ott függ olajfestésű arcképe, míg a temetőben 1944-ig fennállt sírkövére, ami közadakozásból készült, ezt vészték: A soproni szegények orvosa.⁴ (1. kép.)

Anyám Fischer Jozefin származásáról biztos adataink nincsenek. az 1938-ban meg-ejtett ősnnyomozáskor sem ő, sem testvérei nem éltek, biztosan születési évét sem helyét sem szüleinek körülményeit nem ismerjük; gyermekkoromból emlékszem, hogy nagyanyám írni-olvasni nem tudott és igen nagy szegénységben élt Pápa környékén egy faluban.⁵ (2. kép.)

A darufalvi elemi iskolába jártam 5 éves koromtól fogva, ahol pontosan úgy bántak velünk, mint kis fiúkkal és mi sem ismertünk különbséget, úgy játszottunk az utcán, mint a falusi fiúk és éppen úgy dolgoztunk a ház körül, fát vágunk, vizet hordtunk, söpörtünk, gyomláltunk. 1907-ben kezdtem középiskolába járni, az első osztályt magánúton végeztem el. Az alsó osztályok idején quártélyos helyen megtanultam mi az, amikor fő a kapás és nem az adás. Ötödik osztályos koromtól fogva bejáró voltam, mivel így szüleimnek könnyebbsége akadt. Éppen ezért, már negyedik gimnazista korom óta tanítottam rossz diákokat. Mivel pedig a vonat elég korán indult hazafelé, sok időm volt otthon, részben már a vonaton megtanultam a leckét, így sokat olvastam és magam tanultam franciául, olaszul és kezdtem foglalkozni művészettörténettel és zenetörténettel. Keresetemből nyári utazásokra telt, megjártam a szomszédos osztrák

¹ Az életrajz az 1956-ban kézhez kapott „kaderlap” anyagában került elő, melyet 1953-ban írt. Valószínűleg a Művelődési Minisztérium tervével kapcsolatban készült, mivel az ICOMOS magyarországi bizottságába javasolták felvenni. Erre azonban nem került sor.

² A nagyapa, idős Csatkai (Krausz) Ignác három fiút nevelt fel, így Ignác orvos lett, Sándor ügyvédi pályára lépett, a harmadik pedig Dénes, akiről pontosabb adataink nincsenek. Ez utóbbinak a fia lehet az, akit Csatkai Endre munkaszolgálatos korában menyasszonyának, Szattinger Erzsébetnek írott leveleiben említ, mint a vele együtt szolgált „Dénes”, és akinek mentesítési eljárása kedvezően végződött.

³ A „kaderlap” kérdőívének adatai között, mint testvére szerepel Mária, akinek „foglalkozása nyomorék”. Meghalt 1914-ben.

⁴ A Soproni Zsidó Temető halotti nyilvántartásában ez áll: F.27. Csatkai Ignác 1865–1925.8.4. – F.29. Csatkai Ignácné Fischer Josephin 1868–1933.7.15. A temetőt ért szórvány bombázás során a síremlék elpusztult.

⁵ Csátka község, amelynek a nevét vette fel a család a névátváltáskor, 1888-ban.

városokat, Pozsonyt, Erdély nagy részét, Bécsset, Budapestet. Egyébként az iskolában jeles tanuló voltam, sokat szerepeltem az önképzőkörökben.⁶



1. kép. Csatkai Ignác képe a „Zöldkereszt” Szent György utcai rendelőjének falán

1914-ben jeles eredménnyel érettségiztem és utána Németországban töltöttem hosszú heteket, Münchent, Nürnberget, Regensburgot ismertem meg, a világháború kitérőre hazahozott; akkor szomszédunk bevonult és kis boltját egy hónapig teljesen egyedül vezettem ellenszolgáltatás nélkül, 1914 szeptemberében a budapesti egyetemre iratkoztam. Szüleim kívánsága az volt, hogy tanár legyek, akkor még a szabad pálya teljesen bizonytalan volt, engedelmesskedtem. A süket Pasteiner professzor egyébként is jelentkezésemet elutasította. Hazulról anyagi bajok híre jött, így állást vállaltam a Deli nevelőintézetben és magánórákat adtam, e mellett indexem igen szépen festett, azonban igen gyenge szervezetű lévén, az első egyetemi év vége felé tüdővérzést kaptam és így hazavittek. Most 1918-ig szanatóriumból szanatóriumba cipeltek, változó egészségi állapottal. Budakeszin ismerkedtem meg Bresztovszky Ernővel, a Népszava akkori szerkesztőjével, Hajdu Henrikkel, a költővel; ezek nagy hatást gyakoroltak rám olvasmányaim megválogatásában. Jóformán télen, nyáron a szabadban feküdtem és rengeteget olvastam, tanultam. 1918 nyarán Savanyúútkőn meg-

⁶ Lásd Domonkos i. m. 99–107.

ismerkedtem Adler Guido világhírű bécsi egyetemi tanárral, aki mindenáron azt szerette volna, hogy zenetörténész legyek és nála tanuljak. Még szüleimhez is elutazott Sopronba.



2. kép. Csatkai Endre édesanyja, 1930-as évek

Annyit sikerült elérnem, hogy 1918 őszén beiratkozhattam ismét, de Budapesten, az egyetemre; de fennmaradni nem volt szabad és nem is volt tanácsos félig még betegen. 1919. március utolsó napjain ismét tüdővérzést kaptam, kb. már 25-ször. Mire felépültem, a proletár könyvtárban alkalmaztak. Tagja voltam az antialkoholista tanácsnak is.⁷ A fehérterror csak röviden hullámozott át Sopronon, mert akkor már inkább az Ausztriához való csatolás érdekelte az embereket. A magyarság mellett számos cikket írtam ekkoriban. Mégis kiderült, hogy zsidó származásomnál fogva nem vagyok teljes jogú és így a budapesti egyetemre nem volt mód a visszatérhetősemre. Így egy évi magántanulás után 1920 őszén a bécsi egyetemre mentem, azonban nem Adlerhez, hanem a művészettörténetre. Strzygowski, Dvoržak, Schlosser, Tietze és egy csomó más kitűnő tanár működött ott akkor és magam rengeteg óraszámmal álltam munkába, Ott voltak a nagyszerű múzeumok is. Viszont a világháború mocská-

⁷ V.ö.: Emlékeim 1919-ből. Kézirat a Soproni Múzeum Csatkai hagyatékában. I.n.

ban vergődő Bécs nyomorgott, magam is kávéházban zongoráztam este, hogy legalább egyszer ehessem napjában annyira a mennyire rendszeren. Az emigrációval erős érintkezésem volt: Pór Leót, Lajtor Lászlót, főleg Göndör Imrét jól ismertem. Unokafivéremnél, Kellner Jenő hajóosztisznél, aki Gábor Andort is kiszöktette, szintén többekkel találkoztam, megismerkedtem Gábor Andorral is. Attól fogva, hogy Sopron a népszavazás folytán magyar maradt, körülményeim rosszabbodtak, ámbár kezdtem már írogatni a bécsi újságokba; a tandíj tízszeres lett, gyakorlatokból kizártak. Strzygowski ugyan felvett sikeres vizsgám és előadásom után az intézetébe, de kezdett ott is meleg lenni lábam alatt a talaj. Strzygowski főleg azért kedvelt, mert szűkebb hazám művészettörténetével foglalkoztam és nem győzött biztatni, hogy ezt folytassam. Ugyanúgy a budapesti egyetemen is elkezdődött a magyarországi művészeti kutatása. Úgy gondoltam, ott többet használhatok és könnyebben meg is élek, így hát elkövettem mindent, hogy 1922 őszén két évi bécsi tanulás után, felvételt nyerjek az egyetemre. Ez azonban akkor nem sikerült, csak 1923 januárjában. Dolgoztam a lapokban, hogy megéljek, túrtem a megaláztatásokat, amelyek sorába tartozott az is, hogy 1923 tavaszán márciusban véresre vertek,⁸ utána hat hétig feküdtem tüdővérzéssel, de csalódásom is nagy volt, mert Hekler professzor inkább politizált, mint foglalkozott volna a tanítványaival. A kutatás is abba maradt. Magam a Nemzeti Múzeum könyvtárában dolgoztam igen sokat, Sopronra vonatkozó adatokat gyűjtöttem művészettörténetre, zenetörténetre. A bécsi féléveimet nem számították be, de végre 1925 januárjában doktorálhattam dicséretes eredménnyel. Pár hónapig Sopron és Budapest között folyt életem. Sopronban kezdtek hírlapi cikkeim folytán megismerni, egy színdarabomat is adták 1923-ban, kisebb nagyobb megbízást kaptam, [éldának] o[káért] a vasút történetének megírását. 1925 augusztusában meghalt édesapám és anyámnak a Munkásbiztosító havi 4 fillér [!] nyugdíjat állapított meg. Minthogy bátyáim nem tudtak egyelőre segítséget adni anyáknak, én maradtam vele Sopronban. Előadásokat tartottam, írtam, falvakra jártam, a vége az lett, hogy 1926 tavaszán ismét visszakaptam a tüdőbajt. Az orvosi vélemény szerint a délvidék segíthetett csak rajtam. Ekkor jelentkezett Wolf Sándor, az ismert műbarát és leküldött Olaszországba; két hónap után egészségesen tértem haza és ekkor meghívott a híres kismartoni múzeumába vezetőnek. 1926 augusztusával tehát új korszak kezdődött.⁹

Wolf Sándor képgyűjteménye Közép-Európa legnagyobb magángyűjteménye, amely a nagyközönség számára úgy nyitva volt, mint bármely nyilvános múzeum. Miközben a 18000 darabból álló könyvtár segítségével könnyen végeztem a leltározást, magam is rengeteget tanultam, amiről az egyetemen nem is álmodnak. Tavasztól késő őszig kint éltem tehát Kismartonban, de télen csak 3–4 napot töltöttem kint, a többi Sopronban, ahol kurzusokat vezettem, előadásokat tartottam és írtam. Munkásságom felkeltette irányomban magasabb körök figyelmét is, így megbízást kaptam az osztrák műemléki topográfia 24. kötetének megírására, a munkát két év alatt végeztem el és Frey Dagobert boroszlói, ma stuttgarti tanár bevezetésével jelent meg 1932-ben. Édesanyám vagyoni helyzetének kedvezőbb volta, a nem nagy, de szabályosan érkező havi fizetés és főleg a nagy könyv hatalmas tiszteletdíja lehetővé tette,

⁸ Korábban ezt az esetet a tanítványok, visszaemlékezők szóbeli közléséből 1920-ra datáltuk.

⁹ Lásd a „A Csatkai család” című fejezetben.

hogy a soproni ötvösökről írt munkámat megjelenthessem, tán legsikerültebb könyvemet, amelyet a bíráló itthon, Ausztriában és Németországban egyaránt kedvezően fogadott.

Mialatt a topográfia készült, számos tanulmányom jelent meg a művészettörténeti folyóiratokban és összeállítottam a *Magyar Művészet* soproni számát is, amely az első efféle városismertető munka volt. 1932-ben a Wolf Múzeumban évek során céltudatosan gyűjtött Haydn-anyagot mutattam be kiállításon négy helyiségben, két katalógust is írtam róla, Sopronban retrospektív kiállítást rendeztem a helyi festők műveiből. Megalapítottam a fotóklubot, majd később a kisgrafika barátait szerveztem egyesületbe. Művészettörténeti kirándulásokat szerveztem, céloom az volt, hogy a könnyen elérhető művészeti örököket minél több emberrel közölhessem. A baloldali gondolkozású tanárokkal, fiatalokkal kis kört alkottunk. Molnár Józsefet, a Nyugat munkatársát, később a MKP egyik szervezőjét szinte sorainkból fogták el. 1933-ban édesanyám is meghalt, ez sorsomon keveset változtatott. 1936-ben Liszt emlékkiállítást rendeztem Kismartonban, annak katalógusát is megírtam, de Sopronban is. A MOB¹⁰ tárgyalásokat kezdett velem Sopron és a megye művészeti topográfiájának megírására.¹¹ Ekkor már, persze saját költségemen, 3 kisebb kötet erről megjelent. Azonban Kismarton mindinkább hajolt Hitler felé és 1938 márciusában ott véget is ért tevékenységem, sőt elfogatási parancsot is adtak ki ellenem. Magyarország sem maradt mentes már ekkor a náci befolyás alól. Eleinte még a MOB két éven át 1000 pengős támogatást adott a Sopron megyei műemlékek összeírására, cikkeim jelentek meg, egy ideig még tartottak a kurzusok is, de később a társadalmi ellentétek nagyon kiéleződtek, lehetetlen volt folytatni. 1940–1942-ben még szerepelhettem a rádióban, akkor ott is kezdtek a nagyszüleim után érdeklődni, majd kivettek a sajtókamarából. Ekkor tanítással kerestem a kenyeremet.¹² Minthogy általában nagytürelmű vagyok, idősebb vagy beteg idegzetű tanulókkal, sikerrel foglalkoztam, így tanítással meg tudtam a kenyeremet keresni, de bizonytalan volt ez nagyon. Ebből az időből származik mai feleségemmel való belső kapcsolatam. Neve Szattinger Erzsébet, egyik bátyámnak volt hivataltársa. E nehéz időben állandóan mellettem volt, bátorított; a nürnbergi törvények¹³ folytán nem kelhettünk egybe. Az emberiség sokaknak azt diktálta, hogy engem is emberként kezeljenek, ezek sokszor ráfizettek. Így majdnem társadalmi bojkott érte azt a derék embert, aki az én színdarabommal nyitotta meg 1942-ben az ú.n. Magyar Házat.¹⁴ Így amennyire lehetett, visszavonultam és dolgoztam otthon, többnyire a késő esti órákban, mert a tanítás jóformán az egész napomat igénybe vette.

1944 tavaszán a csapások egész sora zúdul rám. Lakásomat elvették. Tanítványaim sok holmimat sikeresen megmentették, főleg jegyzeteimet, míg könyveim nagy részét

¹⁰ Műemlékek Országos Bizottsága.

¹¹ Kerny 2012. 272–288.

¹² Lásd a kötet „Sárga csillag” című fejezetét.

¹³ Magyarországon valójában nem a nürnbergi törvények, hanem az 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló fejezete korlátozza a zsidók és nem zsidók házasságkötését.

¹⁴ Varga Imréné 1996. 443–456.

a város lefoglalta és a levéltárba vitette¹⁵. Egyelőre katonai raktárban, majd az egyik temetőben, végül téglagyárban dolgoztam. Innen vittek el munkaszolgálatra 1944. június 24-én. Kőszeg, az erdélyi Retteg, Szajol, Érsekújvár és végül a hírhedt Kópháza voltak kálváriám állomásai. Érsekújvárott az utánam jött feleségemet bebörtönözték és megkínózták, végül is elbocsátották. Kópházán már alig volt bennem élet, amikor 1945. március 31-én a szovjet seregek felszabadították. Néhány napi erőgyűjtés után bevászorogtam Sopronba, egy járványkórházban feküdtem tífuszgyanúsan, végre ottan egy másik kórházba jutottam, ahol megmértek: 42 kilóra sorvadtam. Feleségem nagy nehezen előkerült és pár hétig egy munkás vett magához, akit korábban nem ismertem, nála lábra kaptam. Korábbi lakásunkat a bomba elpusztította, berendezésünkben alig maradt valami, mégis 1945. július elsején megtörtént az esküvőnk és megkezdtük a fészekrakást. Közben a szoci[ál] dem[okrata] párt küldöttsége keresett fel azzal, hogy volna-e kedvem a múzeumigazgatói állásra. Persze, hogy volt. Így 1945. július elsején megkezdtem ott tevékenységemet.¹⁶

A kilenc hónapi munkaszolgálat eredményeként elkönnyelhettem nagyothallásomat, némi bicegést és ujjaim is elfagytak, de mozgékonyságuk később mégis visszatért. Egyelőre a múzeum romhalmaz volt, de előadásokkal hamarosan bekapcsolódtam a munkába. Majd a forint megszilárdulása után¹⁷ 1947 tavaszán megkezdődött a múzeum újjáépítése és nyomon követhette az újjárendezés. Ebben csak altisztem Kotzmanek János volt segítségemre, kora reggeltől késő estig dolgoztunk és 1947. június 28-án meg tudtuk nyitni a múzeumot. A vezérfonál a munka történetének bemutatása volt. A megnyitás után hamarosan megkezdtem a külön kiállítások rendezését, hogy a közönség érdeklődése ki ne hűljön. Valóban messzire túlszárnyaltuk a korábbi évek látogatottságát. Sajnos 1949-ig munkámat felettes hatóságom elég közömbösen figyelte, fizetésem igen kevés volt; ehhez járult az, hogy feleségem is nyugdíjba ment, hogy házunk tája rendben legyen. Bizony eléggé nélkülöztünk. Feleségem baleset folytán félszemét elvesztette, látása így erősen meggyöngült, ennek következtében gyorsan kimerült a munkában és így orvosi tanácsra is kérnie kellett a nyugdíjaztatását.¹⁸

Jómagam a két munkaspárt egyesítésekor¹⁹ kértem átigazolásomat, mert 1945-ben mikor munkásbarátaim álláshoz juttattak, beléptem közibük a "szocdem" pártba. Szűrővizsgám sikerült és azóta a MDP-nak vagyok tagja. Említett nagyothallásom miatt a pártmunka alól mentesítenek, bár választások idején szívesen segítkeztem volna az agitálásban. Egyébként a szomszédos iparitanuló-otthonban tartottam éveken át

¹⁵ Lásd a „Sárga csillag” című fejezetet.

¹⁶ 1963-ig a soproni múzeum igazgatója volt. Kitűnően vezette a múzeumot, olyan szerteágazó tevékenységet fejtett ki a múzeumi közművelődési munka terén, amilyenrel sok vidéki múzeum csak most kezd foglalkozni. Munkájának eredményei nemcsak Sopron város kulturális arculatának változásain mérhetők le, de országos elismerésben is részesült. Tagja volt a minisztérium mellett működő múzeumi szaktanácsnak, főigazgató-helyettesi címet kapott (vidéken másodmagával) és egy ízben elnyerte „Az ország első muzeológusa” címet. 1963-ban nyugdíjba ment, de a múzeum munkájában továbbra is részt vett.

¹⁷ A forintot a 9.000/1946. EM sz. rendelet vezette be a pengő helyébe. Az új valuta átszámítási kulcsa: 1 forint = 4×10^{29} pengő, illetve 200 millió adópengő volt.

¹⁸ Csatkai Endre feleségétől, Bözsi nénitől saját elbeszéléseiből tudjuk, hogy a baleset ifjú leánykorában történt. Ukolatestvéreivel játszva, valamelyik leány véletlenül a szemét szúrta meg, amit amputálni kellett. A kapott protézis kitűnő minőségben sikerült, amivel élete végéig élt. Az belső vasúti igazolványában fennmaradt fényképen is látszik a jobb szem hibája, 1916-ban.

¹⁹ Az SZDP-nek az MKP-be való erőszakos beolvadására 1948. június 12-én került sor.

szinte havonta előadásokat, természetesen bárhová szívesen eljártam előadni. Előadásaimnak szerit-számát sem tudom. Szerepeltem háromszor a Régészeti Társulatban. 1949-ben a szegedi tudományegyetemen magántanári képesítést²⁰ szereztem. Az intézményt eltörölték és így már megerősítést nem kaphattam, de életem nagy elégtétele volt ennek elérése. Épp így 1952-ben a tudományos minősítő bizottság kandidátusi képesítést²¹ adott. A fordulat éve után egyébként anyagi helyzetem erősen javult, először a tudóspótlék révén, majd a kollektív szerződés folytán, így anyagi gondjaim nincsenek és nyugodtan szentelhetem magam a munkának. 1951-ben a M.T. Akadémia állandó művészettörténeti bizottságába beválasztottak. Ugyanabban az évben kaptam megbízatást a volt Sopronmegye és Sopron város műemlékeinek leírására és ugyanakkor a város műemléki bejárásául is megbízta.²² Munkámat megkönnyítette, hogy 1951-ben Nováki Gyula személyében régészt, 1952-ben Domonkos Ottó személyében néprajzost kaptam a múzeumban magam mellé. Az 1947-es megnyitás óta a múzeum régészeti tárárt 1949-ben egyedül, 1951-ben pedig Nováki Gyulával, részben Radnóti Aladár és László Gyula tervezése szerint átrendeztem, 1952-ben pedig a barokk szobákat is. A múzeumi tevékenység mellett, amennyire rokkantságom engedi, igyekszem a város kulturális életébe is bekapcsolódni, főleg idegenvezetésekkel, előadásokkal. Mint a MDP tagja, nagyobb párttevékenységet éppen rossz fülem miatt és nagy elfoglaltságom miatt nem is tudok végezni, a fentiekkel igyekszem az országépítésben részt venni, újabban a TIT Győr-Sopron megyei történelmi csoportjának szakelnökeképpen is. Az említett topográfia 1952-ben elkészült és 1953-ban meg is jelent. A felszabadulás óta két füzetem látott napvilágot: Sopron 1948-ban és Petőfi Sopronban, ezenkívül számos tanulmány a Művészettörténeti Értesítőben, Ethnographiában, a Néprajzi Múzeum Értesítőjében, Magyar Nyelvben, Numizmatikai Közönyben, Magyar nyelvben, továbbá soproni ünnepélyes alkalmakkor kiadott füzetekben. 1947–50 között volt mintegy 10 rádiósze-replésem is.

Csatkai Endre s.k.

²⁰ Egyetemi előadások megtartására jogosító képesítés, melyet a doktori cím megszerzését követően három évvel, magántanári kollokvium és ünnepélyes próbaelőadás után lehetett megszerezni.

²¹ A mai Ph.D. minősítésnek megfelelő, a Tudományos Minősítő Bizottság által adományozott fokozat (C.Sc.).

²² Az önéletrajz megírása után egy hónappal Kossuth-díjat kapott Sopron és környéke műemlékei c. munkájáért, amely egyébként 1956-ban második kiadásban is megjelent. Egyéb kitüntetései: Munka Érdemrend arany fokozata, 1967; Cházár András emlékérem; Lackner Kristóf emlékérem.



3. kép. Budapesti művészettörténész hallgatók látogatása, 1960



4. kép. Múzeumi tablókép, 1963



5. kép. Tanítványával, Szita Szabolccsal, 1960-as évek első fele



6. kép. Csatkai emlékszoba a Soproni Múzeumban

1944. március 19. Szent József napja. Gyönyörű reggelre virradt a Polgár² és megszo-
kott vasárnapi módján háromnegyed nyolckor kiugrott az ágyból. Az ablakaival szem-
ben lévő leánygimnázium tetején a napfény táncolt, sok tavaszi örömet ígért a friss
reggel. A Polgár amúgy lenge pongyolában átugrott a dolgozószobájába, sietve öltöz-
ködni kezdett, magában a délelőtti teendőket számolgatva. A lakás másik részében a
bátyja és felesége laktak, nem akarta őket zavarni, vasárnap ő kelt fel korábban.³ Hal-
kan átment az előszobán, a konyhán, a fürdőszobába, amelynek másik ajtaja a többi
családtag hálószobájába vezetett, borotválkozott, mosakodott és azután előre örülve a
kikeleti hangulatnak a maga dolgozószobájában befejezte az öltözködést.

Az utcán langymeleg levegő csókolgatta. A Polgár mindenkor barátságos és kedves
volt, most azonban még nyájasabb mosolygással fogadta a mindenhonnan feléje áradó
üdvözlést, vagy köszöntött előre, ha sikerült valakit megelőzni. Általában ismerték és
mi fontosabb, szerették, 48 éves létére alig látszott többnek mintha csak a 30-as évek
végét tiporná, homlokán egy redő nem volt, mert ritkán vonta össze haragosan. Apró,
sietett lépésben haladt a belváros felé, mert a lakás egy hatalmas parkosított tér sa-
rokháza volt a kertváros szélén.

Ahogy szűkült a belváros gyűrűje, mind több diák emelte feléje mosolygva kezét
a sapkájához. És ő viszonzta: Szervusz fiam, jó reggelt fiam. Olyikhoz gyors kérdéssel
is fordult: hogy van édesanyád? Jobban van-e a bátyád? Hát Te már egészséges vagy
ismét? A Polgár mestersége tanár volt, de már évek óta nem tanított. Valami idegsor-
vadás kikezdte a fülét és inkább a tudománynak élt, miközben a vékony kenyeret ma-
gántanítással és tudományos munkával igyekezett valamennyire sósabbá tenni. Régi
iskolájába azért bejárt, itt-ott helyettesített is.⁴ Ilyenkor a kartársak nem győzték csodá-
lani, hogy milyen könnyen fegyelmez rossz füle ellenére is. Pedig egész egyszerűen a
legtöbb osztályban voltak pártfogoltjai, akiket ingyen tanított, ezeknek révén egész
sor diák kereste fel hol dolgozatért, hol fordításért. Nem egyszer az egész osztály
mintegy főnökének tekintette és egyes tanárokkal való örök küzdelemben kérték a
közbenjárást. A Polgár fáradhatatlan volt ilyen ügyekben és a legtöbb kartársa számba
is vette nagy nevelő képességét és tapasztaltságát. Az iskola előtt százával állt a gyerek,
egész kórusok harsantak az üdvözlésére. A Polgár úgy találta helyénvalónak, hogy az
iskola miséjére járjon, bár nem ment az osztályokkal, hanem előre sietett.

Tudnunk kell, hogy a Polgár hivatalosan félzsidó volt. Értsd alatta, hogy édesanyja
keresztény származású, atyja pedig zsidó. Általában tudtak róla, de nem vették tudomá-
sul. Már az atyja híres volt emberbaráti tevékenységéről, mint a szegények orvosát
emlegették. Így is halt meg, mint a címhez illik, teljesen szegényen, barátai közadako-

¹ Cím nélküli, gépelt kézirat. SMK. 2012. 129.1.

² A „Polgár” kitalált személy, Csatkai Endrét rejti.

³ Csatkai Jenő és Csatkai Endre társbérletben lakott a Sopron, Erzsébet u. 19. szám alatt, háztulajdonos Zahornaczky Erzsébet. A lakás előszoba, négy szoba, konyha, fürdőszoba helyiségekből állt. Vagonleltár, 1944. április 23.

⁴ Régi iskolája: Sopron, Ág. hitv. evang. reál-gimnázium líceum. Sopron Szab. Kir. Város „Civitas Fidelissima” és Sopronvármegye általános a és útmutatója, 1930–1932. (Címtár) 124.

zásból temették el és állítottak neki sírkövet.⁵ Vallás szempontjából teljesen közömbös volt, annál feltűnőbb, hogy három fia közül a középső, aki nem élt a városban, hithű zsidónak számított, a Polgár hitbuzgó katolikus volt és a bátyja hasonló lángoló unitárius, sőt még a feleségét is magával vitte a protestantizmus e szélső ágazatára.⁶ Mikor a Polgárt keresztelték meglelt férfikorában, 42 évesen, 1938-ban, a hír a városban nem feltűnést, hanem meglepedést váltott ki. Körül-belül úgy beszéltek róla, mint amikor egy botrányos házaseletnek végül végét veti a válás. A zsidóság sohasem mondhatta magának a Polgárt, járta a maga útját, már a keresztvíz előtt is a magyarság és a keresztény világnézet jegyében nevelte a rábízott ifjúságot.⁷

A káptalani templomban megvolt a rendes helye. A második padban legszélül. Ott ült a nyolcadik osztály és nem egyszer előfordult, hogy a fiúk veszekedtek, hogy ki ülhessen melléje. Különben minden vasárnap áldozni szokott, amint ezúttal is és utána megvárta, amíg a fiatalság rendben kitolong. A templom előtt, mire kiért, már osztályonként felsorakozott a diákság, ő meg fogadta a köszöntéseket, egy-egy jobban kiemelt ifjúnál a szokottnál is barátságosabb fejbiccentéssel és sietett a rendes vasárnapi műsor következő állomására.

Eszteendő óta a templommal egy utcában lakó keresztanyjához sietett a mise után reggelizni. Keresztanya és keresztfiú között évek dolgában nagy különbség aligha volt, de a keresztmama igyekezett azt az időbeli távolságot, mintegy tisztelendőt erősen tágitani. Egy csodálatos öreg házban lakott, két erkéllyel is, no meg kitűnő biedermeier hangulatú szobák, helyenként barokk stukkók. Kétméteres falakba vágott fülkék széléről nézett be a várfal kertje az ablakon át. A derült József-napi fény vígan táncolt a szépen megterített reggeliző asztalon; két nagy csésze finom kávé, lekváros kenyér nyújtott biztató kilátást. Sokszor mosolygott magában a Polgár. Úgy tűnik fel az egész, mintha jutalom lenne a jó keresztény fiúnak, amiért vasárnaponként áldozik. Tulajdonképpen onnan eredt a szokás, hogy a Polgár nem akart sem hazamenni reggelizni, sem bátyjáiékat a délelőtt egy későbbi időpontjában a maga reggelijével zavarni.

„Keresztmama?” kérdezte a Polgár, a keresztmama nővére⁸ fogadta. „Keresztmama ... igen ... itt volt a bérmaapa és elhívta megnézni a német bevonuló csapatokat.⁹ „Német bevonulók?” A Polgár úgy a kávék findzsa felett elnézve gondolta magában: Hát akkor már ma megérkeztek? Mert hiszen várni lehetett, hogy jönnek, telve volt a levegő vele, hogy a németek erősebben nekifohászkodnak az oroszoknak. A háborút

⁵ Dr. Csatkai Ignác az 1880-as évek végétől Bánfaluban, majd Darufalván praktizált, 1916-tól a GySEV vasúttársaságnál vállalati orvosként dolgozott 1925-ben bekövetkezett haláláig.

⁶ Csatkai Jenő (1890–1944) GySEV forgalmi díjnok 1911.10.01.; 1912.3.6.-tól távírdász; főintéző 1928.6.2.; felügyelő 1938.7.1-től 1944.6.30-ig, szolgálatfelmondás, „nyugdíjazás” (dátum nélkül). A GySEV dolgozók törzskönyve 467. számmal bejegyzés: „A budapesti unitárius egyházközség anyakönyvének III. kötet 10. lap 39. sorszáma szerint, melyről készített 548.1932. sz. anyakönyvi kivonat bemutatott. Unitárius. Csatkai József (1893–1937) fizika-kémia szakos gimnáziumi tanár, Szombathely. Ld. a bevezető tanulmányt jelen számunkban [A Szerk.]

⁷ Csatkai Endrét 1938. október 22-én a Szent György káptalani templomban Dr. Büchner László keresztelte meg. Keresztanyja Ilten-Quirsfeld Rezsóné, Ihász Vilma. Müller Paulin u. 2. Keresztapja Dr. Sümeghy Dezső vármegyei főlevéltáros, Ferenc József tér 5. Széchenyi tér 14–15.

⁸ Özv. Dr. Caesar Gyuláné sz. Ihász Emma. Müller Paulin u. 2. Cím tár 451.

⁹ A bérmaapa ismeretlen ny. bankigazgató. A bérmlásra 1940. május 16-án került sor Kópházán, Pavetics János helyettes plébános idejében. A szertartást a győri püspök celebrálta. Erről 1952. január 15. dátummal adott ki igazolást Pavetics János plébános. SMK. 2012.1.41.1.

ugyan valószínűleg elvesztik, de valami újabb nagyszabású dolog megint feljűk hajlíthatja a bizalmat, bár a végső sikert aligha. Azt is tudta a Polgár, hogy a szomszéd-ságban az egész határ végig van rakva német katonasággal. Pénteken beszélte el neki Vida Sándor,¹⁰ az idősebb p.ü. szemlész tanítványa, aki a közeli faluk egyikéből járt be hozzája, hogy a járőrök nem tudnak eleget beszélni a roppant katonai erőkről, amiket a németek a magyar határ mentén összpontosítottak. Az a hír is elterjedt, hogy nagy gyakorlat készül. Általában várták a bevonulást. De mit szól ehhez a magyar kormány? Vida Sándor azt is elmondta, hogy jelentés jelentés után megy a megfelelő helyekre, de semmi intézkedés nem történik magyar részről. Tehát íme most már átvonulnak...

Nem éppen nagyon megnyugtató melléklet a kávéhoz. Ilyenkor keresztmama és nővére végighallgatták az elmúlt hét történetét. Apróra ismerték a Polgár életét és igazi szülői szeretettel tudakoltak minden részletet. Mindketten igen nagy tehetség-nek tartották és ezért fájlalták, hogy tanítással kell az idejét elvesztegetni. Hogy ennek nem csak rokkantsága az oka, arra nem gondoltak. Főleg keresztmama volt kínos helyzetben anélkül, hogy ennek tudatában lett volna. Meghalt magas rangú ura révén osztrák állampolgár volt, majd 1938-ban kihúzták alóla ezt a gyékényt, és német birodalmi állampolgár lett.¹¹ Évtizedek óta a városban élén megmaradt magyar érzésűnek és főleg nagy-nagy katolikusnak. Hitlerék vallásüldözését és keresztényietlen anti-szemizmusát mélységesen elítélte. Naponta járt áldozni és mégis kénytelen volt a sok rossz tréfa előtt lehunyni a szemét. Így, ha csak lehetett, elkerülte, hogy a németek előadásaira el kelljen mennie, de néha nem volt kibúvó. Ilyenkor megrendült a lelke, mert a hírverő előadások hazugsága elkábította és úgy érezte, mindennek úgy kell lennie, ahogy történik, mert az íme micsoda nagyszerű gyümölcsöt érlel! Ha tehát nagyon és mélységesen szeretett keresztfiát zsidó származása miatt valami érte, szenvedett ugyan vele, de a vallás példáiával vigasztalódott, hogy egykoron a kereszténység első követői is mennyit szenvedtek! Most a zsidókon van a sor.

Keresztmama tehát nincs otthon és a németeket nézi, hogy vonulnak át a városon. És vele van a bérmaapa is! A bérmapapa vasárnap 11 óra tájban szokott megérkezni, mielőtt templomba ment, egy félóra csevegésre. Ilyenkor tehát együtt volt a lelki rokonság. Bérmapapa nyugalmazott bankigazgató, rossz nyelvek szerint zsidó származású, mit erősen tagadott, és nem annyira pap fiára hivatkozott, mint a maga német barátságára. A vasárnap délelőttnek ezek a késői percek elűzték a kávé illatos békehangulatát. Bérmapapa egyúttal légvédelmi főember is volt, tehát az előkészületek és berendezések színes vázolásával valóban ördögöt, sőt egész poklot festett a falra, előre elborzasztva a két hölgyet, míg a Polgár magában mosolygott, mert hiszen olyan bombát aligha tudott elképzelni, amely végigszalad egy ötemeletes házban, azután néhány pincén és végül felszalad egy második ház mind az öt emeletjén és a tetőt is felgyújtja ráadásul. A Polgár emésztését ugyan nem zavarta a csodabomba, viszont a hölgyekből elkeseredett nyilatkozatok fakadtak az angolszász műveltség ellen. Bérmapapa meglegedetten hajtott fel egy pohárka pálinkát, mehetett a templomba.

¹⁰ Vida Sándor GySEV alkalmazott, akinek négy középiskola elvégzését írta elő új központi rendelkezés. Több ilyen tanítványa is volt Csatkai Endrének.

¹¹ A keresztmama férje Ilten-Quirsfeld Rezső K. K. főőrzorvos volt.

Hogy épp a bérmaapa jött el keresztmamáért, nem volt tehát meglepő. Olyan kényszeredett volt az egész reggeli. A németeket egy szóval sem említették többet. A Polgár alighanem félt, hogy valami rossz hírt hall ezzel kapcsolatosan. Tehát szoba került Szalay Emil¹² legújabb négyese, azután hogy a Polgár bátyjééknál lakó kislány már két napja hazautazott. Sógorasszony tehát ismét megtakarít valamit a kosztón. Inkább a Polgárnak a tartásdíját mérsékelné stb. Keresztmamáék nem nagyon szívelték szegény sógorasszonyt, ámbar a vétke csak az volt, hogy a maga és ura háztartását valamennyire előnyben részesítette a sógorával szemben. Maga a Polgár nem talált benne semmit, és pontosan fizette a rá eső részt, igyekezve minél kevesebbet terhére lenni a rokonságnak.

10 órát mutatott az öreg fali jóság, a Polgár nyugtalankodni kezdett, hogy olyan soká nem jönnek vissza a lelki rokonság tagjai: valami nagyon nem is marasztalták, gondolta magában felmegy meglátogatni egyik beteg tanítványát.

A belvárosban még nem terjedt el a tavasz melege. Néhány lépéssel elérte a hajdani várfalon átmenő nagy átjáró házat¹³ és kint volt a széles övön, amely körülfogja az ódon belvárost. Mindkét gyalogjárón hullámzott a nép, és a széles úttesten teherautó teherautót ért felfegyverzett katonákkal. Csupán ott, ahol a győri országút kiválik a városból, állott nagyobb csoport és kiáltozott örvendezve a németek felé. A nagy tömeg érzéketlenül sétált, mintha semmi sem történnék az úttesten. A Polgár várt egy kis szünetre, de az csak nehezen állt be, mert a nagy teherkocsik csoportjai közé motorkerékpárosok ékelődtek be. De azért átvergődött, és nemsokára ott ült a beteg fiú ágyánál.¹⁴ A hatalmas ablakok – hajdani grófi palota egyik szobájában vagyunk – átéresztették a járművek zúgását, látni sem lehetett, a nagy sárga függönyök mindent tompa fénnel vontak be a szobában. A beteg fiú már hetek óta sorvadozott, szívbeteg volt, és ki is vették az iskolából. Csak úgy volt rá hajlandó, hogy a Polgár vállalja a tanítását. Semmi módon nem tudott az belemenni, mert már egy szabad órája sem akadt. Valósággal államcsínnyel érték el mégis. „Ezt nem teheti meg velünk, hogy nem vállalja el Pistit”, így fogadták, amikor felment megnézni egyszer a beteget. Az iskolában értesült róla, hogy a szülők őt jelentették be házi tanítónak. Valóban szívből sajnálta a roppant ragaszkodó kedves fiút, aki azonban szemlátomást fogyott és kisebb lett.

Az apa, jó módú zsidó kereskedő,¹⁵ fel-alá járt a szobában, tán a függöny visszfényében csak sárga arccal. A Polgár a fiúval csevegett, tréfált, egyszerre csak az apa a Polgár vállára tette a kezét és megállt: „Nos, mondja meg Tanár úr: Átvonulás vagy megszállás?” Íme tehát ez a bunkó vége. A Polgár rámeredt a kérdezőre. Megszállás, kérdezte kissé értelmetlenül, de hát hogy is kerülhet ez szoba? Most a fiú vette át a szót, az apa pedig folytatta a lépteit vég nélkül. A Polgár úgy érezte, hogy itt is kényelmetlenül éri magát. Hamarosan búcsúzott. Mikor az apa kikísérte, az előszobában a Polgár a szemére hánytá: „Lássa, ilyenek maguk. Bedobnak a köztudatba holmit, amiről szó sem lehet. Megszállás, megszállás. Hát legalább a fiú előtt ne

¹² Szalay Emilt Csatkai Endre korrepetálta, 1944-ben érettségizett a Széchenyi István reálgimnáziumban.

¹³ A Lenck-átjáróról van szó.

¹⁴ A beteg fiú Fuchs István, „Pisti”.

¹⁵ Fuchsz Miksa, női ruhakereskedő, Várkerület 107/b. Címtár 468. (A kéziratban: Fuchs)

beszéljenek ilyeneket.” A lépcsőházban is bosszankodott. Ilyenek ők. Tulajdonképp kik is ők? Zsidók? Vagy mindazok, akik a háborús rémlátásokkal alszanak el és ébrednek?

A robogó kocsisor egyik nyílásán átvergődött, és inkább a dohos belvároson át sietett hazafelé, mint a napsugaras, de zajos övön. Jól esett neki, hogy korábban jött meg, mint máskor. Általában jöhetett-mehetett. A dolgozósobájában leült az este abahagyott munkája mellé. Sokáig nem billentyűzhetette az írógépét. Egy kedves tanítványa állt előtte dült arccal. Magas és kellemes arcú 17 éves fiú volt,¹⁶ egyike azoknak, akiket mély örvényből húzott ki. Ragaszkodott is hozzá. Magántanuló volt, elég szomorú családi körrel. A Polgár csak este, vacsora után tudott számára időt szakítani. Ilyenkor a dolgozósoba egyetlen nagy ablakát teljesen elfüggönyözték, ahogy a légvédelmi rendelet kívánta. A hálószobában nem volt a négy ablaka a sarkon elzárva, ezért az odavezető ajtó állandóan csukva volt, hogy valaki be ne nyisson, mielőtt a dolgozósoba lámpáját le nem oltják. Meleg hangulatú volt a dolgozósoba, a bútorok fehérek, de azt az élesen, nyersen beszélő hangot letompította sok vánkos, szőnyeg és kép társasága. Pázmány Péter nyelvére emlékeztetett ez a szoba, éles, világos beszéd és mégis telve színnel. Itt tanult estende ez a kivert félárva fiú, valóságos otthonnak érezte, és ha légi riadó volt, odabújt a Polgár mellé, hogy ne küldje haza. „Kim volna még a világon? Hadd halok itt meg, ha meg kell hálnom az én második apámmal.”

Most ott állt a fiú az ajtóban és nehezen lihegve mondta: „Bácsi ... borzasztó ez.” A Polgár felemelte a fejét, az arcán nyugalom látszott. „Nem tetszik róla tudni? Megszálltak minket a németek! ... Megszálltak! átvonulnak... oh nem mindegy minek nevezzük? Igen, megszállás. És a Bácsi...” Most kitört belőle a kétségbeesés: „És mi lesz a bácsival? És mi lesz velem?”

A Polgárt mélyen meghatotta a szeretetnek ez a kitörése, próbálta megnyugtani a fiút, hogy mi történhetik vele, végül mégiscsak Magyarországon élünk. Már pedig Magyarországon csak magyar a magyar, még akkor is, ha történetesen más vallást írtak is be anyakönyvébe, mint keresztényt...

A fiú nehezen nyugodott meg. Most már a Polgár is elhatározta, hogy végére jár, mi történt hát. Tudta, hogy nem kell messzire mennie. A szomszéd házban lakott egy miniszter¹⁷ húga. Évek óta tanította ott a fiúkat és a szomszédság révén a tanításból nevelés lett, mert hiszen állandóan előtte voltak ezek a fiúk. Csak a kisebbik volt otthon, az anyjuk éppen telefonált. De ez a kisebbik fiú, a mindig vidám Dénes is hálvány arccal meredt a Polgárra: Bácsi, meg vagyunk szállva. És sebtében mondta a híreket: hajnalban átlépték a németek a határt. A mi határaink. Fegyvertársaink! A határőröket ártalmatlanná tették és azzal be a városba. Könnyű dolog: a határ ott húzódik a város végén. Be a városházára. A házmaster fut a polgármesterért. Sietve jön, a hivatalában egy százados ül, katonák fegyvert szegeznek a hasának. A postát is megszállták. A telefonvezetékeket elvágják. Mindez hajnalban. A 48-as kaszárnyába behatoltak. Az őrség beengedte őket. Felverték az ezredet, Sodrónak hívják.¹⁸ Telefonálni

¹⁶ Valószínűleg Kótai Bertalanról van szó.

¹⁷ Valójában a diplomata Ullein-Reviczky Antal.

¹⁸ Sodró Sándor (1890–?) ezredes. A m. kir. honvéd-állomásparancsnokság parancsnoka. Flandorffer út 10. (volt 48-as gyalogsági laktanya). A letartóztatások első hulláma egy 24 fős lista alapján kezdődött meg a nyilas vezetők és a Gestapo főnök egyeztetése és

akar Szombathelyre, a vezeték nem működik. Vállat von, csináljanak, amit akarnak, ismét visszabújik az ágyba. Tán még most is alszik, az elrontott hajnali álmát pótolja.

A miniszter nővére is jön magból kikelve. Ez a század legnagyobb gazsága. Egy baráti államot megrohanni. És a fivére külföldön! De azonnal telefonált a minisztériumba, közölte a dolgot, mit szólnak hozzá. A német barátok!

A Polgár valahogy enyhíteni próbálja a sötét hangulatot: De hátha csak átvonulnak! Szikrázó szemmel kapja a választ: Így! Szuronyt szegezve! Hogy elvágják a telefont! Csak, amikor látták, hogy gyáván meglapul mindenki, engedték el a fegyvert.

Tehát itt a világtörténelem. Mérföldes csizmával döngött végig a városon. Ott a Polgár szem előtt és nem látta. Így van ez mindig, ha a Világtörténelem jár. Tulajdonképp láthatatlan és csak a hatásában mutatkozik. A Polgár, a sokszorosan dicséret világtörténeti író kicsit szégyellte is magát, amikor felzaklatott lélekkel átment ismét a lakásba ebédelni.

Az ebéd egyébként csendben, mondhatni a szokásos csendben zajlott. Az idősebb fivér hallgatag volt általában is, a sógorasszony is kezdett hozzá idomulni. Ő is szolgált fel, mert cselédet nem tartottak (egy sem bírta ki) és a kosztos lányka is hazautazott, csak amikor már a tészta is az asztalon volt, szólalt meg a sógorasszony: „Mit beszélnek a városban? Ez roppant jellemző volt rá; „on dit”¹⁹ nem a valóság, hanem annak hogy úgy mondjuk, az „égi mása”. A Polgár kurta: „semmit” válasza nem lepte meg az asztaltársakat, ő sem igen volt otthon beszédes.

Ebéd után feküdt pár órát, gondolkodott, próbálta lemérni az események horde-rejét: nem ment. Dolgoztatott. Hamar sötétedett, a dolgozószobába semmi hír nem szivárgott és este, mire a tanítvány jött, szinte teljes nyugalomban tanította Hannibál útját át az Alpeseken...

Másnap reggel sietve megette a reggelit bátyja ebédlőjében és kezdte napi robotját. Korán ment el az iskolából, nem kapott nyugdíjat, de ahogy a háború világszerte kigyulladt, neki is jobban hozzá kellett látni a magántanításhoz, az írásból nem lehetett megélni. Ehhez járult, hogy származása miatt 1942-ben kitétték a sajtókamarából, majd a rádió is közölte vele, hogy eddigi sikeres tevékenységét nem folytathatja addig, amíg nem igazolja nagyszülei tiszta származását. Tehát már negyed kilenckor átment a szomszédba a miniszter hűgához. A nyugtalanság volt ott az úr. Alig hogy kezdte, már rá is vágták: De hiszen az a baj, hogy az angolszászok nem hiszik el, hogy minket megszálltak, ismét fegyverbarátságot szimatolnak és az országot bombázni fogják. De hát van-e valami hír a kormányról? Épp ez a szörnyű. Semmi, semmi. Nem tud semmit a főispán, a rádió pedig német harctéri sikereket locsog, és hogy mivel lehet a Balti tenger halállományát sikeresen szaporítani.

Ha már itt sem tudnak semmit! Valahogy elvégezte a tanítást és ment tovább. A városon nem látszott semmi különös. Heti vásár lévén a nők szatyraikkal siettek. A következő helyen valami rejtélyes származási eset volt. A családfő félzsídó állami hi-

rendelkezése után, 1944. október 15-én. A Gestapo letartóztatta Sopronban Kardos Árpádot németellenes és angolbarát magatartása miatt. Sodró Sándor ezredet a Gestapo Sopronban a német haderővel való együttműködés szabotálása címén őrizetbe vette. Később Székesfehérvárra szállították, majd Velence községben őrizték.” *Szita Szabolcs*: Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez (1944–1945) II. rész. SSz. 36. (1982), 116-117.

¹⁹ „on dit” ejtsd „ondi” = azt mondják, az a hír járja.

vatalnok, de kereszténynek született. A gyerekek erős antiszemiták. Itt sem mutatkozott semmi figyelemreméltó, csak a gyerekek voltak otthon. A harmadik hely, Szalay Emil, egy zalai földbirtokos fia. Az egész eseten vállat vont. Korábban lesz-e e miatt az érettségi? Ez volt minden. Dél tájban igyekezett vissza a miniszter hűgához. El kellett mennie a maga lakásának szemközti szomszédja, a leányiskola mellett.²⁰ Íme! Német őr járt fel-alá állig felfegyverkezve. Rá sem nézett. Általában úgy látta, mások is levegőnek tekintik. A miniszter nővére közben már bent járt a városban. Ismét semmi, ismét semmi. Van-e kormány? Egyelőre mindenki azt a parancsot kapta, hogy maradjon a helyén. De honnan? Ki rendelkezik. És a kósza hírek, hogy az egész kormányt letartóztatták? És a kormányzó? Arról úgy tudtuk, hogy Hitlerrel volt.²¹ Meg-egyeztek? És félszegen buggyan ki a kérdés: mi lesz a zsidókkal? A miniszter nővére bosszúsán int: Azok is most a maguk bőrét féltik. Amikor az országot a végső pusztulás fenyegeti. Tegnap itt volt Somogyi Aladár²² a feleségével, hogy ha a németek össze-szedik a zsidókat, rejtegessem őket. De hát hogy képzelik, hiszen nekem is fiam vannak. És ők végül is idegenek. Hogy a bátyám révén az én házam mentességet élvez. A bátyám? Ki tudja amilyen gyűlölettel viseltetett a németek iránt, él-e még? Azért mégis csak kell hozzá valami, ilyen kéréssel fordulni valakihez!

A Polgár ugyan szeretne volna mondani, hogy életveszélyben nem latolgatják az emberek a spanyol etikett előírásait. Bár van-e tényleg életveszély? Kepesék, folya-tatta a hölgy, Istenem, Kepesék még hagyján. Végül is nemcsak a házi orvosunk, ha-nem jó barátaim is. No meg csak azt kérték telefonon, hogy a kislányukat vegyem ol-talmamba, ha őket elcipelnék.²³

A Polgárnak valami végigcikázott az agyán, mint a villám a borult viharos ég szé-lén. Mindez lehetséges? Így gondolkodnak az emberek? Pro így és contra úgy? És nem szabad félni és nem szabad védelmet keresni?

Rossz kedvvel ment haza, és folytatta még a déli órákban a tanítást. „*Honorum* – Istenem hány-szor megmondtam már, harmadik *declinatio. Hominum*, kérem, *hominum*.”²⁴ De közben arra gondolt, mi történt a zsidókkal, ahol a németek hatalomhoz jutottak. Mit tud azokról, akik jóhiszeműen Ausztriában maradtak? És Új-vidék, meg a Bácska? Az a bizonyos kormány e percekben, ha van is, de nem a Kállayé? A gépezet megy tovább, a tehetetlenségi törvény alapján. Zsidó asszonyok mennek a piacra szatyraikkal, a hivatalokba, bankba, üzletbe épp úgy sietnek a zsidó férfiak, de mikor lép be új erő és fordítja meg az egész mozgást. J o b b r a !

Hír sehonnan sem jön. Délután a lakásban tanít a Polgár. A gyerekek legfeljebb egy-egy újabb négyesről adnak számot. Ki hallgat angol rádiót? Az esti tanítvány, a Berci²⁵ aggodalmaskodik: az értékeket el kellene rejteni. Itt a zongora is. És megjön a felelet harmadnap. Kedden Sztójay Döme²⁶ alakított kormányt. Sztójay, aki 1938-ban

²⁰ Csatkai Endre Erzsébet utca 19. szám alatti társbérletének sarokszobájával átellenben működött az állami leánygimnázium.

²¹ A találkozóra Klessheimben került sor 1944. március 18-án.

²² Somogyi Aladár, kereskedő, Színház u. 10. Címtár 652.

²³ Kepes házi orvos – nincs a címtárban.

²⁴ *Honor*, *honoris* (tisztelet), *homo*, *hominis* (ember), itt mindkettő többes szám birtokos esetben.

²⁵ Kótai Bertalan, özevgy édesanyja nevelte, akit a háború után Győrffy János feleségül vett. Berci az erdészeti egyetemet nem fejezte be. Győrffy professzor a Zrínyi utcában lakott, Dávidházy István közlése szerint. Sopron, Kisfaludy u. 10.

²⁶ Sztójay (Sztójakovich) Döme miniszterelnök, 1944. április-augusztus.

elsőnek sietett a magyar kormány nevében Hitlert üdvözölni Ausztria leigázásakor. Mit várhatni ugyan jót tőle.

A harmadik nap nagy eseménye. A miniszter, aki a város szülötte, Stockholmban megtagadja a közösséget a Sztójay kormánnyal.²⁷ Már hónapokkal ezelőtt valamely ködös célja volt és ez a németek nagy hatalma ellen irányult. Ha mégis győznének, mert hát nem lehet tudni. Óvatosság nem árt. A németek valami nagyon nem rajongtak a miniszterért. A húga meg egyenesen németellenes hírben állt a városban. Az állásfoglalás a legtöbb helyen nagy örömet keltett. A hűgát írásban is felkeresték a köszöntők, de egymásnak adták a kilincset az ismerősök. A pénzügyigazgató helyettesének felesége, aki családotstul nem állt éppen nagyon szabadelvű hírében, a kórházból írt. Mindez azt a reményt keltette, hogy az új és a németek zsoldjába szegődött kormánynak olyan nagyon könnyű dolga nem lehet. Igen ám, de nemsokára híre járt, hogy a fővárosban ujjonganak a német bevonulás hírére. És hogy az ország egyéb helyein kevésbé ismerik úgy a németet, mint itt a nyugati végen, hát nagy az öröm. Balatonfüredről a miniszter anyja írt, hogy az összes zsidók hazautaztak Pestre, és hogy Imrédyt találgatják, sőt biztosra veszik, mint kormányelnököt.²⁸ Debrecenben volt némi ellenállás, azt maga a német rádió is beismeri, de mi az az általános örömhöz? Itt a városban is elkezeredetten emlegették, hogy némely német anyanyelvű öröme határtalan. Róth cukrász tálcaszám vitte ki a József-napi reggel a süteményt az utcára a németeknek.²⁹ Egy német ezredesről mondták, hogy visszadobálta a virágot, mert hiszen mint megszállók jöttek és nem barátok. De még Keresztmamá is hírbe hozták, hogy forró teával állt az utca sarkán a katonák fogadtatására...

Aztán megjött a hír, hogy a magyar „közvélemény” felháborodással fogadta a miniszter állásfoglalását. A kormány első teendői közé tartozott állampolgárságának elvétele. Erről is szállingóztak hírek, hogy némelyek a városban örömmel fogadták a hírt. Így Karner Ödön városi erdőmérnök tombolt örömeiben, mint ahogy az egész német ügy nagy tetszésével találkozott. Az Iparkamara egyik fogalmazója meg Heiszler³⁰ városi tanácsos cselédlányával dugta össze a fejét és tudakozódott, hogyan fogadta unokafivérének, a miniszternek meggyaláztatását. Megindult a sajtóban is a szennyes áradat a bukott nagyság fölött. Hihetetlen volt, mikre utaltak. Hogy Stockholmban a szovjet megbízottakkal tárgyalt. Hogy a németek előtt vad hitleristának mondta magát. Milotay István³¹ egyszerűen ostoba poncichternek nevezte. Erre a derék helyi német lap,³² amely eddig a magyar–német viszonylatban a legmérsékeltőbb visszatartást követte irányadónak, felhorkant, hogy csak most nevezik németnek a minisztert, mikor elárulta a hazát? Hát a német név becsmérlést fejez ki? A Polgár csak mosolygott rajta, hogy Milotay ezúttal ráhibázott. A miniszter húga gyűjtögette az újságokat és jegyezte a gúnyolódók nevét. A Polgár váltig

²⁷ Ullein megtagadta a németek szolgálatát, a svéd távirati irodának adott nyilatkozatában törvénytelennek minősítette az újonnan megalakult Sztójay-kormányt, és kijelentette, ő továbbra is „a független Magyarország utolsó legális kormányát” képviseli. 1944. március 25-én követi megbízatása alól felmentették, és állampolgárságától megfosztották.

²⁸ Imrédy Béla, az első zsidótörvény megalkotója.

²⁹ Róth Gyula cukrász főüzlete az Előkapu 5. szám alatt, fióküzlete a Széchenyi tér 13. szám alatt működött. Címtár 239.

³⁰ Heiszler Béla dr. városi aljegyző, Ikvahíd 3. Címtár 483.

³¹ Milotay István szélsőjobboldali politikus, újságríró.

³² = *Ödenburger Zeitung* című, német nyelven megjelenő független politikai napilap.

csitítgatta: ha majd elmúlik a korszak, veszik az emléke is. De a hölgynek ilyenkor szenvedélyes lett a hangja, ámbár a katolikus nőtársulatok elnöknője volt, mégis e pontban nem ismerte a keresztény elveit.

Egyébként semmi intézkedés nem történt és semmi rendelet nem jött holmi apróságokon kívül, mint [példának] o[káért] Paul német városparancsnok nevével ellátva falragaszt függesztettek ki, hogy német pénzt nem szabad elfogadni. Mivel pedig a főispán keresztneve is Pál volt,³³ a rossz nyelvek azt kezdték terjeszteni, hogy ő az aláíró, most már mint német hivatalnok. Ámbár a szegény főispán maga sem tudta, mit kezdjen, lemondását nem fogadták el Pesten. Ebben a vészes szélcsöndben kezdte a humor fagyos szárnyait bontogatni. Sokat nevettek a miniszter egyik gyermekkori barátján, aki jámbor arccal megszólította a Volksbund egyik díszét, Greilinger Rezső³⁴ városi mérnököt: igaz-e, hogy a megszálló német katonák közt kanyaró dühöng? A kérdező arra célzott vele, hogy igen fiatal fiúk jutottak csak ide, hiszen Németország már az utolsókat rúgja. A legnagyobb meglepetésére Greilinger komoly arccal kijelentette: kérlek, nem igaz, mert csak hárman betegedtek meg.

A sógorasszony „mit beszélnek a városban?” rovata megbővült az étkezések alatt. Egy szóval is össze lehetett foglalni: harmadik zsidótörvény. A Polgár egyre azt hangoztatta, hogy lehetetlen, hiszen ha a hírek szerint most nekünk össze kell fogni a némettel az orosz ellen, kisebb gondunk is nagyobb, mint hogy a munkaszolgálat folytán amúgy is csökkent számú zsidók után intézzünk hajtóvadászatot. Poloskát kergetni egy égő házban? De ha el kell terelni a figyelmet a ház égéséről, bizony lehet poloskát is szörnyű hajrázással űzőbe venni.

A németek vonultak tovább keresztül a városon. A magyar rendőrökkel német katonák járták az utcákat. Érintkezéseknek nagyobb nyomát nem lehetett látni. És csend volt a levegőben is, fent a magasban. Biztosan volt, aki azt kívánta, hogy az angolszászok most már zúdítsanak ide is bombazáport, már ez az ország is megérdemli, de a józanabbak remélték, hogy nem azonosítják a nemzetet Sztójayval. Egyik késő márciusi estén felszivított a sziréna. De még csak át sem repült a város felett gépmadár. Hanem az esti szürkületben részeg német katonák lövöldöztek a Tűztoronyba siető diákokra. Éppen a miniszter unokaöccse akadt útjukba.³⁵

Megjött az első bombázás híre Pestről. Riadalom és titkos elégtétel, mert hiszen az ismét „bűnös” Budapest kapta. Szörnyű pusztulásról beszéltek ezek a hírek. Az egész ferencvárosi pályaudvar elpusztult. Mintha most hirtelen megindult volna mindkét oldalról a rombolás. Lapbetiltás: *Magyar Nemzet*, *Népszava*, stb. Híre járt, hogy Keresztes Fischer belügyminisztert Dachauba vitték.

De a kormány a bemutatkozásában nyíltan hirdette, hogy a zsidókérdést megoldja. A Polgár ezekben a napokban csak a sógorasszony híreiből értesült arról-arról, annak meg valami Szigetiné volt a fő hírforrása. Hogy ismerték ezt a szerencsétlen asszonyt a városban. Kissé idegbajos teremtés, fiatal asszony, megkeresztelt vasutasnak későn megkeresztelt felesége. Gyuszi fiuk tehát valamennyire kereszténynek számított, ka-

³³ Hőgyész Pál főispán.

³⁴ Greilinger Rezső városi mérnök, légóparancsnok-helyettes.

³⁵ A miniszter unokaöccse Török Sándor, anyja Ullein Alice, sógornője Ullein Józsefné, sz. Reviczky Mária özvegy, az Erzsébet u. 21. szám alatt, Csatkai Endre szomszédságában lakott.

tolikus iskolába járt is, de mulatságos volt hallani az asszony okfejtését, hogy más keresztény gyerek is kereszteleetlenül születik és él egy darabig, mi az tehát, hogy Gyuszi egy évig zsidónak volt beírva! Különben jóformán egész nap az utcán járt és már az évek óta sorozatosan szürkülő ég jelenségei felől boldogot és boldogtalant megállított az utcán és vigaszt kért. Most szegény persze elemében volt és sietve lerakodott minden hírrel a sógorasszonynál.



1-2. kép. Csatkai Endre munkaszolgálatos igazolványa. Előlapján Csatkai Endre dr. arcképe, 1932. Mellkép, 6x9 cm. Háttoldalán hivatalos feljegyzés: Csatkai Endre (1896), Darufalva, Sopron megye. Anyja Fischer Jozefin. (Cs. E. sajátkezű írásával.) Hivatalos pecsét, felirata: M. Kir. Bevonulási Központ. Kapuvár. Tóth ? aláírással. 1942. dec. 3. – A fénykép alsó felében: Jelentkezés és a 384.300/1942.B.M. számú rendeletben megszabott eljárás után láttam. Sopron, 1942. XII. 11. Matl Ferenc /népmozgalmi nyilvántartó./ Pecsét: NÉPMOZGALMI NYILVÁNTARTÓ (helynév lenyomata nem látszik) SOPRON.

A Polgár maga ebben az időben két zsidó fiút is tanított, a beteg Fuchs [!] Pistát, de oda szegényhez hiába ment, mert éppen rohama volt és aznap nem tanultak. A másik fiú, Dux Erik, egyetlen gyerek szörnyen elkényeztetve, ámbár igen kellemes kereskedő szülők gyermeke.³⁶ Nyolcadikos, de az egész iskola aprajának-nagyjának céltáblája, ha kigúnyolásra volt szó. Magas, fekete, szemüveges, erős orrú fiú, mély tűzű szemmel

³⁶ Dux Erik a Széchenyi István reálgimnázium tanulója, 1944-ben érettségizett. 1945–1946-ban rendőrségi állományba lépett. Torna u. 22. Címtár 458.

és hatalmas algebrai tudással. Mégis – tehették – korrepetált latint és olaszt a Polgárral, hogy a jó érettségi bizonyítvány meglegyen. Korábban nem voltak a Polgárnak zsidó tanítványai. Származása miatt a zsidóság meglehetősen a baloldalt hagyta, sőt első rádiószereplése is ilyen esetnek következménye volt. Ugyanis a Kereskedők Egyesülete³⁷ felkérte előadás tartására; ő megírta és várta, mikor tűzik ki. Egy év is elmúlt; mikor pedig megtudakolta a titkártól, mi lesz en már, az zavartan megvallotta, hogy a társaság zöme zsidó lévén ezeknek nincs nagy kedve hozzá, hogy megkeresztelt zsidótól hallgassanak meg előadást. Erre a kész előadást a Polgár – próbaszerencse – elküldte a rádióknak és azóta két éven át gyakran szerepelt.³⁸ Így hát a zsidók körében nem is igen akartak nevelői tevékenységéről sem tudomást venni, de véletlenül 1943 nyarán egy apát odautasítottak az iskolából. Alig volt ott a fiú egy hé-
tig, híre ment, hogy jó és olcsó. Ekkor jelent meg Dux Erik, pár nap alatt pedig a beteg fiú, Fuchs [!] Pista, már a rím kedvéért is. Ez hozta a negyediket. Az iskolaév alatt azonban már csak a Dux és a beteg Pisti maradt meg.

Dux Erik az órák alatt már jóformán nem is tanult, hanem izgatottan szaladgált fel és alá a szobában. „Félek”, ismételte. Nem tudta megmondani, mitől. Majd meg azon töprengett, nem kellett volna-e már korábban megszökni, p[é]ldának o[k]k[é]rt partizánnak a szerb területre. Szegény ügyefogyott fiú, aki a saját lábában botladozott, partizánnak, te!

Fuchs [!] Pistihez kevésbé jutottak el a rossz hírek, mert a szülei kímélték. A második vészes hét első napján, hétfőn, oda igyekezett a Polgár. Valamivel a kapu előtt Schiller gyermekorvos jött vele szemben.³⁹ Elég összetörtnek látszott, de a Polgár tudta, hogy gyönyörű kitüntetései vannak, aligha kell valamitől tartania. A beteg fiútól jött. Kérte a Polgárt, hogy csak menjen fel gyakran és ha nem is tanítja, csak legyen fenn. Közölte, hogy sok nincs már hátra, viszont ez a szegény fiú él-hal a Polgárért. A szülők nem tudnak semmit a közeli végről. A Polgár felment, mulattatta azt a kis semmit, ami az ágyon feküdt, aztán ment azzal, hogy csütörtökön ismét jön. De ezen a napon találkozott az apával: dült arccal sietett el mellette és kérdésére, sietve, szinte udvariatlanul ráförmedve mondta, hogy ma ne jöjjön. A Polgár ment az útjára tovább és másnap délben a sógorasszony kitalálta a levest, valamit mormogott az ura felé, majd megkérdezte a Polgárt, megy-e délután temetésre? Fuchs [!] Pistit temetik. Csak másnap, pénteken délelőtt Dux Erikől tudta meg, hogy csütörtökön délelőtt rosszul volt a fiú, injekciózta az orvos, de később nagy szenvedés közt meghalt. Mivel másnap este kezdődött a zsidó húsvét, már másodnap el is temették. Hogy idősebb anyja milyen szörnyű jelenetek árán adta csak ki a temetésre a hullát, elképzelhető. A temetésen két tanár volt, az egyik, a derék Kamondy, sírt.

Hogy sajnálta a Polgár a tanítványát és amellet mégis azt kellett gondolnia, mitől szabadult, mert ez a nap, március 31-e hozta a zsidó megkülönböztetés rendeletét, és valóban, a harmadik zsidótörvény nem ismert kíméletet. Akinek nincs legalább két

³⁷ Soproni Kereskedők Egyesülete, alapítva 1691. Elnök Strasser Emil, bankigazgató. Címtár 218.

³⁸ Magyar Rádió 1940–1942. Pl. 1941. december 2. (kedd) 10.20. „Háromszor szemtől-szembe Széchenyivel”. Írta Csatkai Endre dr. „Feloiasás. Budapest I.” (Heti rádióműsor), továbbá, „Etelka naplója (Egy soproni nap 100 év előtt)” címen jelenetsorozat (átdolgozta Veress Béláné). Csatkai neve a Magyar Művelődés Háza avatása 1942. október 24–25-én c. ünnepi műsorban is szerepelt, mint akinek a történelmi adatait feldolgozva adták elő „Etelka naplója” címen. Műsorfüzet 10. p. Sopron, Röttig-Romwalter Ny. Rt.

³⁹ Dr. Schiller Jenő gyermekorvos, Rákóczi u. 10. Címtár 199.

nemzsidó nagyszülője, köteles viselni a szíve táján a sárga csillagot. A nagyhét szerdáján. Krisztus nyomdokaiba hajtottak sok százezer embert, éppen a kálváriajárás he-
tében... A hír vétele napján a Polgár felment a keresztmamához... elbúcsúzni. Hiába próbálták a hölgyek vigasztalni, hajthatatlan maradt. Nem jöhet többé, hiszen a ke-
resztmama német állampolgár, őt dönti bajba. Hasztalan akarna védekezni, hogy a
nővére látja vendégül a sárga csillagost. Olyan halvány vigasz, hogy Németországban –
legalábbis szegény jóhiszemű keresztmama úgy hitte – megvan a sárga csillag és azzal
vége, mindenki járja azért az útját. Kugler Ernő, a zsidó ezredorvos fia,⁴⁰ a Krupp-
Műveknél mérnök. Hát jó, nem jár színházba, kávéházba, gőzfürdőbe, de van. Persze
már évek óta nincs hír felőle...

Sok könny és meghatódott pillanat után lement az öreg ház lépcsőjén a Polgár:
nem jár-e arra valaha. Úgy érezte, sohasem. És még sok a teendő. Itt volt a legkedve-
sebb tanítvány, Gyuszi.⁴¹ Ez erősen nagyot halló hetedik osztályos fiú, akit hozzá ha-
sonló testi hiba miatt különösen dédelgetett és a többi tanárral szemben erősen vé-
dett. Nem volt szerfelett okos, de rendkívül hálás a vele való foglalkozás, mert hiszen
egy életre szólt. A Polgár szorgalmasan építgette a lelkét, tudta jól, hogy az életben a
rossz hallása folytán sok keserűsége lesz, eleve a befelé élésre nevelte, a szépség kere-
sésére, olvasásra. Ő vitte el a fiút először hangversenyre is. Mikor 1943-ban Eszter-
gomban kutatott, elkérte a szüleitől és egy hétig avatgatta a tudományos kutatás for-
télyiba. Ez a fiú vakon bízott benne. Nem tudhatta, hogy egy hét múlva elválasztja
valami mesterséges szakadék tőle a mestert. A maga fiatalságában nem vette észre
mesterének homlokán a leplezhetetlen aggodalmat, míg p[éldának] o[káért] az esti
tanítvány késő éjfélig ott maradt, babusgatta a Polgárt és amikor este végre kiment a
sötét éjszakába, sokáig tartotta átfonva, mintha védeni akarná a veszélyektől, me-
lyeknek mindinkább kezdett kialakulni az igazi félelmetes arca.

Gyuszi azonban nagy kék szemében állandóan megtartotta a bizodalmas mosolyt,
amint az esti tanítás után az iskolából beállított a Polgár dolgozószobájába, és miután
átvették a leckét, nekiesett a könyveknek, vagy tudakolta, mennek-e a virágvasárnap
hangversenyre.

A Polgár úgy gondolta, hogy lehetne éppen menni, mert hiszen a sárga csillag csak
a nagyhét szerdáján érvényes, de hát mégis... ildomos-e? Tán Gyuszit egyedül küldi.
De a kérdést kettévágta Endrédy⁴² városkaplán érkezése, két szabadjegyet hozott a
rendező bizottság nevében. A költő-pap nem beszélt a sárga foltról, a Polgár hozta
szóba, nem lesz-e akadály, hogy ő írjon a hangversenyről. A kaplán pár mondattal el-
intézte a kérdést és a maga állásfoglalását. A Polgár így hát, mint évek óta elismert ze-
nei kritikusa a városnak, még egy alkalommal szerepelhet, mint hallgató és mint író.
És épen Mozart *Requiemje*!⁴³ És utána az alkalom Gyuszi felvilágosítására a sárga
csillagot illetőleg.

⁴⁰ Kugler ezredorvos (törzsorvos), m. kir. honvéd állomásparancsnokság, Flandorffer út 10. (volt 48-as gyalogsági laktanya).

⁴¹ Nováki Gyula (1926–) a Szechenyi István gimnázium tanulója volt. Édesapja vasúti főmérnök volt, a Madách Imre utca 10. szám
alatt lakott.

⁴² Endrédy Zoltán városkaplán a Szent István templomban tejesített szolgálatot. Művészettörténeti érdeklődése kötötte Csatkai
Endréhez. „Boldogasszony Sopron felett” című munkája közismert (Sopron, 1948). A háború után a tatai bányavidékre helyezték át.

⁴³ Mozart Requiem című műve és a Szent Mihály templom egyházi zenéje. *Új Sopronvármegye*, 1944. IV. 1.

A virágvasárnapot is ragyogó napfény keretelte. És amint a városon át ment a Polgár tanítványával, még mint bármely más emberfia, és köszöntöttek mindenhol, szinte érthetetlen volt a részvéttel teljes sok pillantás. Közel a Szt. Mihály templomhoz, ahol a hangversenyt tartották, egy csoportban állt Papp Kálmán,⁴⁴ a városplébános, kivált a társaságából és nagy melegséggel kezét szorította a Polgárral. Majdnem a kapu előtt, Bürchner prépost igyekezett befelé.⁴⁵ Ő keresztelte a Polgárt és sokáig lelki atyja is volt. Megállt és mély udvariassággal megemelte kemény kalapját, de azután szó nélkül előre ment a templomba. Kissé hideg volt a templomban és a Polgár nem tudta, azért didereg-e, nem a *Requiem* okozta gondolatok borzongatják-e. V. Károly is megrendezte a tulajdon temetését, meg volt elégedve ő is, a részvét teljes...

Sötétedett, mire visszaérkeztek a meghitt dolgozó szoba csöndjébe. Az a híres divány, amelyen sok-sok diák panasza talált vigasztaló biztatásra! Ott ült most is a szeretett tanítvány. És nehéz lélekkel kezdődött az önvallomás. A fiú kerek szemmel hallgatta a dolgot és csak egyszer szakította félbe: De hát hiszen azt régóta tudom, hogy nem tetszettek kereszténynek születni...⁴⁶ Tudják a tanítványok mind... „és mégis?” szakadt ki a Polgárból a gyötrelmes és azért mindamellert boldog kérdés... Igen, ahogy mindannyian, akik ismerték a Polgárt, ez a fiú sem tudott benne hinni, hogy a sárga csillag illetheti a Polgárt. Ez, ami megdöbbenet. És amikor ment, nem lehet tudni, nagyobb gondot vitt-e magával vagy hagyott hátra a dolgozószobában?

Újabb önkínzó út. A Polgár másfél évtizedes titkári minőségben lelke volt a Képzőművészeti Körnek.⁴⁷ Most úgy érezte, le kell tenni az állást. Az egyesületi helyiségben mindent rendbe tett, megírta a lemondó levelet, megnevezte a leendő helyettesét és felment az elnökhöz, a főispánhoz.⁴⁸ Ennek titkára, akivel immár annyi esztendő óta állapították meg, hogyan ne ütközzék a főispán és az elnök annyi dolga, leverten fogadta és pár zavart szóval próbálta rábeszélni, hogy ne menjen, de maga is látta, bajosan maradhat. Hogy járjon sárga csillaggal utána a rengeteg tennivalónak? Hogy érintkezzék hatósággal, emberekkel? A főispán persze belátta, csak erősen megrokkantnak látszott. Úgy látszik, maga sem tudja, mi legyen vele.

A nagyhét keddjén, április negyedikén délután bejött a sógorasszony és szó nélkül letett egy sárga csillagot. Valamilyen divatpárnából vágta ki; csak egy telt, mert a saját szüleinek is itt csinált. Az újság hozta a hírt, hogy aki megkeresztelt és eredeti keresztény ember felesége, az nem köteles viselni. A Polgár örömmel felsóhajtott, mert egyik tanítványának édesanyja került szóba, akit nagyon szeretett. Egyébként tanítványok? Hirtelen a bombázások megsűrűsödése folytán virágvasárnapra befejeződött az iskolaév és csak az érettségi maradt hátra. Szalay Emil azzal búcsúzott, hogy két hét

⁴⁴ Papp Kálmán városplébános, 1945 után győri püspök. A mentességi kérelem egyik aláírója.

⁴⁵ Bürchner László a Szent György templom káptalan prépostja, Csatkai Endre keresztelő papja.

⁴⁶ Nováki Gyula tanítványával történt beszélgetés. A tanítvány érettségi után a Pázmány Péter Tudomány Egyetem BTK régészeti szakán ósrégész oklevelet nyert 1950-ben. Előbb Nyíregyházán dolgozott a múzeumban, majd Csatkai Endre kérésére a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja a soproni Liszt Ferenc Múzeumba helyezte át. Kiemelkedő ásatási eredménye a soproni vörös sánc, az ispáni vár feltárása a Fő tér 6. – Fabricius ház mögötti szakaszon, ahol a vörös sánc a római Sopron, Scarbantia városfalaira épült. Vaskohászati- és földvárkutatásainak beszámolóit valamint őskori szerves anyagokból összeállított gyűjteménye a Mezőgazdasági Múzeumban került megőrzésre.

⁴⁷ A Soproni Képzőművészeti Kör titkári teendőit látta el, utódául Mende Gusztávot javasolta.

⁴⁸ Ez időben a főispán Hőgyész Pál.

múlva visszajön tanulni. Volt két Pozsony megyei földbirtokos-fiú, akiknél a Polgár egy nyáron át nevelősködött, ezek anyjokkal együtt eljöttek búcsúzni. Az anyjuk afelől érdeklődött, nem lehetne-e idehozni a zárdába egy fiatal megkeresztelkedett zsidó leány ismerősét? Mintha a régi élet minden emlékestül le akart volna szakadni, úgy siettek le a színpadról a szereplők.



3. kép. "Peer Gynt és Dsidsia", 1950. k.

De megjött Pestről a Polgár fogadott fia, Gyurka:⁴⁹ egy barátjának korán elárvult fia. Már műgyetemista hallgató. A szegény fiú a tehetetlenség keserű érzésével állt meg nevelő atyjával szemben. Aztán vég nélkül tanácskoztak. Végre hát itt volt a zongora. A hálószoba díszje, a tanítványok vágyakozása. Mert ha jutalom kellett, jobb sem akadt, mint ha a Polgár muzsikált. Igen szépen játszott, rendkívül nagy megjelenítő erővel. Gyurka a fővárosból jött, vad szélvészektől előjeleiről tudott. Tán lehetne úgy menekíteni valahová a zongorát, mint ahogy megindult a városban a lakások berendezéseinek szétszórása a légi veszély miatt. De Gyurka valami rendelet gyártásáról tudott. Most bevonták a tanácskozásba a legidősebb tanítványt, Hentze Eriket, aki jog-

⁴⁹ A pesti fiú, Gyurka személyének felderítése ez ideig megoldatlan.

hallgató volt, de már évek óta betegsorban itthon. Egyébként a Polgárnak szintén hűséges híve. Sajátos módon származása révén – az apja erdélyi szász – németbarát. Vállalta, hogy színleges vásárlás alapján a zongorát magához viszi és megóvja. A szerződéseket szinte napról napra módosították, mert a jogász minden oldalról biztosítani akarta. Megjelent a színen a derék p[é]nz] ü[gyi] szemlész, Vida Sándor, aki készséggel aláírta az egy évre előrekeltezett szerződést, mely szerint a Polgár a jogásznak eladta részletre a zongorát. Egy pár részlet volt hátra. Most szóbelileg azt a megállapodást tették, hogy a bombázások folytán a Polgár nem látja biztosnak magánál a nagy részben már kifizetett zongorát, ezért adta át, még a teljes összeg kifizetése előtt. A szerződést, mint második tanú, a fiú írta alá.

Nagyhét szerdáján a Polgár nem ment ki az utcára. Az ablakból látta, amint a Deák téren lakó zsidó hölgyek minden nagyobb lelki megrázkódtatás jele nélkül járnak-kelenek a sárga csillaggal. Keresztmama kérve-kérte, hogy az első napon ne mutakozzék. Valószínűleg a gyerekek utána szaladnak a csillagosoknak: de egy-két nap múlva megszokják. A Polgárhoz jövő tanítványok és amit maga is látott az ablakból, arra vallott, hogy közömbösséget mímel mindenki. Egyszerűen nem akarják észrevenni a sárga csillagot.

Nagycsütörtökön reggel pontosan, mint minden évben, megjelent a miniszter húga mindkét fiával, hogy együtt menjenek a Polgárral a nagyheti áldozásra. Ekkor ment tehát először a Polgár felső kabátján a sárga csillaggal végig az utcán. Maga is közömbös arcot öltött és sehol senkinek arcán káröröm, de még csak meglepetés sem. Legfeljebb a vitézi szék kapitánya⁵⁰ vágott furcsa arcot, de nem a csillag láttán, hanem hogy a miniszter húga, aki vitéz özvegye ment a sárga csillagossal. Sohasem érezte annyira lélekbe markolónak az oltár díszeitől való megfosztást a Polgár, mint most... és mégis érzett valami nagy közösséget a nagy Jósággal, amely a miniszter családjának személyében közeledett feléje a porban...

Otthon meglepetéssel fogadták. A sógorasszony már latolgatta a jövődőt, hogy az urát nyugdíjazzák,⁵¹ hacsak nem bocsátják el, a Polgár anyagi helyzete is elég bizonytalan – látszik, elhatározta, hogy egy szobát kiad és főz idegeneknek. Amilyen fürgén járt-kelt a városban, szemfülesen, már hallott is egy igen gazdag budapesti házaspárról, amelyik a Lóvér-szállóból kénytelen most kihurcolkodni. Egyébként itt laknának továbbra is. Délután meg is jelent az illető úr. A Guttmann elszakíthatatlan áruk gyáranak valamiféle főrésztvényese, aki a pénzből él. A déli megbeszélésnél a Polgár felajánlotta a maga hálószobáját, mert úgy érezte, hogy inkább ő, mint a házaspár a maga két szobájából egyet. Hogy számára nagyon kényelmetlen lesz, arra most nem is gondolt. Fontos a családi béke ezekben a nehéz időkben, ne vethessenek a szemére semmi olyasmit, hogy él a testvérei nyakán.

Megkezdődött tehát a lakás átalakítása. Tanítványok segítségével hurcolkodtak az egyik szobából át a másikba. A sógorasszonynak pajzsmirigy túltengése révén örök nyugtalanság megszállottja volt és így mindent újból és újból csináltatott meg. A tanítványok mosolyogtak az orruk alatt, a Polgár mérgelődött. Estére más volt a dolgozó szoba. Benne állt a Polgár ágya a és sokat szereplő díván bekerült a most már hónapos

⁵⁰ A vitézi székkapitány ebben az időben Ujhelyi Dezső ny. százados. Címtár 207. Dávidházy István szíves közlése.

⁵¹ Csatkai Jenő nyugdíjazása: 1944. június 30.

szobává süllyedt hálósobába. Odább vonszolták a hatalmas hármás könyvszekrényt és a helyébe került az ág. Persze a könyves szekrény odább mozdítása érdekében ki kellett rakni 1200 könyvet. Most aztán itt volt megint a hiba a négyablakos szoba el-sötétítése miatt. Ez éppen nagyszombat napján vágatások keretében.⁵² Minduntalan kellett egy lécz, egy karika. A Polgár igyekezett minden egyéb dolgát félretenni és a sógorasszony örökös újításai szerint loholni a városba. Az üzleteket korán csukták, tehát valóban kritikus volt minden késés. Estére minden rendben volt, hétfőre várhatták a lakókat.

Húsvét vasárnap nem hozott persze feltámadást. De igen jól esett a Polgárnak, hogy amikor a szokott időben elhagyta a templomot, a keresztmama a kapuban várta. Minden tiltakozás ellenére odarohant hozzá és a szokásos húsvéti sonkát, kalácsot a kezébe nyomta, sőt még egy darabig ment is vele, ámbár a németek mindenhol spicliket állítottak fel, bajba kerülhetett volna.

A nagyhéten hazatért a nyolcadik osztály is. A hegyek közt egy jezsuita páter lelki-gyakorlatot tartott velük, az érettségi előtt. A jó Legény⁵³ tanár ötlete volt, kár hogy némelyek megcsúfolták és éppen azok, akiknek erkölcsre bátran mert építeni. Hogy bort vittek fel, az még hagyján, de állítólag kiszolgáló kisasszonyt is, az már kissé erős volt. Ennek az osztálynak, amíg Legény betegeskedett, Polgár volt a helyettes osztályfőnöke. A fiúk nagyon szerették és nem egyszer még kellemetlen ügyekkel is felkeresték, amik következtében egyik-másik nyakasabb tanárral össze is kellett ütni a patkót. Az osztály megjött és ha meglátták valahol a Polgárt, seregestől körülvették és tüntetőleg mentek vele az utcán. Maga kérte őket, ne tegyék: a német katonák vas-villaszemekkel nézték a menetet. Az egyik mesélte, hogy a lelkigyakorlat pontja éppen a sárga csillag és annak méltatlan viselői, mint a Polgár volt.

Húsvét vasárnap délután jött meg már a hideg víz. A Guttmann-részvényes bejelentette, hogy a rendőrség kiutasította őket a városból és így nincs szükség a lakásra.⁵⁴ Délután a fogadott fiú és a jogász jöttek ismét át. Persze a zongoraszerződésen rágódtak és közben kicipelték a kiadandó szobából a Polgár hatalmas íróasztalát, amelyről ironikusan szokta mondogatni: ezen nem szoktam írni. Inkább az iratait tartotta benne, lévén rengeteg hatalmas fiókja.

A Polgár az újabb megállapodásokat és az íróasztal áthozatalát akarta megjelenteni bátyjáéknak: a házaspár gondba sújtva ült a szobájában a kályha körül. A sógorasszony hangosan felpattant, hogy csináljon a Polgár, amit akar. Ez elharapta felháborodását a barátságatlan fogadtatáson és ment vissza a fiúkhoz. Húsvét után kedden délután elvitték a zongorát, negyedóra alatt kint volt. Ebben az évben még nem is nyúlt hozzá a Polgár.

Valószínűleg sok kedve nem lett volna. Következett a vagyonösszeírás.⁵⁵ Dux Eriktől hallotta, hogy Fuchsék [!] már valamennyire megnyugodtak. Elment hozzájuk.

⁵² Loholva.

⁵³ Legény János francia nyelvtanár a Széchenyi István gimnáziumban.

⁵⁴ A zsidóknak tilos volt a lakhelyükön kívül tartózkodniuk.

⁵⁵ A vagyonösszeírást Csatkai Jenő főbérő és Csatkai Endre társbérő együtt adta be. A Bejelentés (1. példány) című úrlaphoz mellékletként az idevonatkozó törvény teljes szövegét. „A m. kir. minisztérium 1.600/1944.M.E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában.” Bp., 1944. április 14. Sztójay Döme s.k. m. kir. miniszterelnök. – Csekő Ernő: Adatok és források a soproni zsidóság megsemmisítéséről (1944. március 19. – 1944. október 16.) SSz. 59. (2005), 27–45.

A férfi éveket öregedett, púposnak tűnt fel, az asszony sírásban tört ki, amint meglátta a Polgárt és arról kezdett beszélni, hogy mennyire rajongott érte Pisti. A Polgár valaha azt hallotta, hogy a zsidó felfogás szerint, akiket az Isten szeret, az ünnep előestéjén szólítja magához. Ezt hozta fel, de az asszony sírása megakasztotta a szavát. Hiába mondogatta, a Jó Isten tudja, hogy mitől akarta megkímélni a szegény fiút, akinek gyöngéd volt a lelke, nem bírta volna el az üldöztetést. Elviselte volna, mert vele lettünk volna, viszonozta az asszony. Ki tudja, nem kell-e mindannyiunknak vándorbotot fogni, mint Ausztriában? „Velünk lett volna és mi vigyáztunk volna rá” sírt az anya. Más rokonok is jöttek. A sárga függönyök reflexében még jobban izzottak a sárga csillagok. Kezdték beszélni a kósza hírről, hogy zsidóktól egy csapásra elveszik a boltokat. Az apa hallgatott, csak az anya zokogott fel: Vigyenek el mindent, ha már nincs Pisti. Kínozzanak, nem érzem úgysem!

Az apa egy nagy csomó bankót nyomott a Polgár kezébe, az elmaradt tanítási tiszteletdíj. Nehéz szívvel fogadta csak el, de hát szükség lesz rá. Most már csak az egy Szalay Emil volt tanítvány a nyolcadikból. Ott voltak még a fináncok, Vida Sándor és egy másik finánc, a harmadik valami oknál fogva lemaradt. Ott volt a zálogházi becsüs is. Járt még egy városházi hivatalnok is német órára. Mindez, azonban csak pár óra hetenként, alig 30–40 pengő egy hónapra. Engedik-e, hogy tanítson tovább? A fináncoknál közölte, hogy sárga csillagos, a két hivatalnok nem vett tudomást róla. Szalay Emil nehéz eset lesz, hiszen ismerte, hogy nem zsidóbarát. Aztán húsvét első napján délután berobbant az egyik legkedvesebb tanítvány, a Végvári Lackó Kószegről. Már két éve csak annyiban volt a keze alatt, hogy megküldte novelláit, verseit fésülgette, dolgozatokkal segítette és évente néhány napot töltött náluk. Egy alkalommal mikor sétáltak, egy kőszegi tanár csatlakozott hozzájuk, beszélgetés közben Lackó kijelentette, hogy ő ugyan nem ver meg egy zsidót sem, de távol tartja magát tőlük. Zsidó boltban nem vásárol, zsidó könyvet nem olvas, zsidóval lehetőleg nem érintkezik. A két tanár fél lépésre hátramaradt és összemosolygott. Most itt van Lackó és az előszobában a Polgár felső kabátján sárgállik a csillag. A fiú annyira túláradt az örömtől, hogy egykori tanárját látja, hogy nem volt bátorsága, a róla táplált szinte imádásig menő szeretetben megingatni. A látogatás nem volt éppen hosszú, de a Polgárra szerfelett kínzó. Utána a szerencsétlen Szigetiné állított be. Nagy hírrel, jó hírrel. Egy befolyásos egyházi ember érdeklődik a megkeresztelt zsidók iránt és ki akarja járni, hogy ne kelljen nekik a csillagot viselni. Nagy nehezen kinyögi, hogy Gacs képviselő⁵⁶. A Polgár nem ismerte személyesen ugyan, csak köszönési viszonyban voltak, de gondolta, hogy mint országgyűlési képviselő valóban tehet valamit. Mihez fogjanak? A közvetítő így, a közvetítő úgy. Tehát írjunk Gacs-hoz egy beadványfélét, írjuk meg minden megkereszteltnek külön érdemeit, ha p[éldának] o[káért] kongreganista,⁵⁷ vagy mint a Polgár, előadásokat tart a vallásos társulatokban stb., stb. A szegény eszelős asszony úgy hitt a dologban, mint a kinyilatkoztatásban. De a Polgárnak kezdett a dolog elég valószínűtlennek feltűnni, mert p[éldának] o[káért] a protestánsokkal mi légyen? P[éldának] o[káért] a tulajdon bátyja. De

⁵⁶ Gacs János káptalani prépost, országgyűlési képviselő, pápai kamarás. A soproni Szent Imre Kollégium igazgatója. Sopron, Szent Imre tér 1–3.

⁵⁷ A Mária-kongregáció elnevezésű katolikus hitbuzgalmi egyesület tagja.

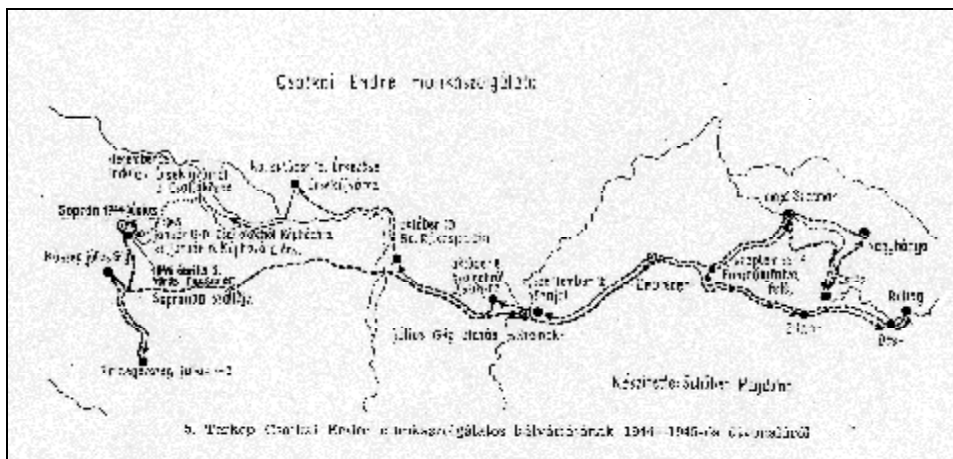
Szigetiné annyira erősködött, hogy másnap jöjjön ki hozzájuk és írják ott meg a beadványt az urával, hogy beleegyezett. A látogatás húsvéthétfőn valóban le is zajlott. A férfi nyugodtabb, az asszony magán kívül. Írták a helybeli katolikusokat és külön a protestánsokat. Érdeemes? A legtöbbnek nem volt más érdeme, mint hogy a gyerekeit is megkereszteltette és a katolikus elemibe járatta. A lista elkészült, a beadvány is, és most sok sikert. Pár hétköznap ismét elmúlt, pár rémhír, közben izenet a domonkosok Gyula páterjétől, hogy a sárga csillagos keresztények viseljenek a csillag felett fehér keresztet. Ahhoz joguk van. De bosszantani az ellenséget? Ahhoz legyen kedvük is? Végre jött az izenet, hogy Gacs atya óhajt a Polgárral beszélni. Futólag ismerte ugyan, de a hatalmas és befolyásos képviselő és papi ember más körökben forgott, mint a Polgár. Az előkelő Szent Imre kollégium egyik tágas folyosója, ahová leültették, hogy előszobázzon, szinte ráfeküdt, egy-egy fiatal ember árnyéka suhant el folyosóra nyíló ajtók üvegén és végre beengedték. Egy tágas szoba mélyén ült Gacs atya íróasztala mellett; nem kelt fel és nem jött kézszorításra. A Polgár megállt a szoba tulsó felén. Gacs inkább motyogott és mivel a Polgár egészen jól nem hallotta, mégsem ment közelebb, mert hisz így is kivette a dolog értelmét. Mennyi zaj egy kis rántottáért? Hogy ő a győri püspökhöz terjesztette fel az ügyet; reméljük, de ne várjunk sokat, egyelőre viseljük a sorsot és a sárga foltot. A Polgár sem éppen könnyű szívvel távozott, mert nem a maga reményei dültek össze, sohasem hitte, hogy ezen a rejtélyes vonalon valami is lesz. Szigetiné elég könnyen fogadta a hírt, a sógorasszony egy kis ajakfelhúzással.

A német katonák elszállingóztak a városból, ez maga is elég kellemes volt, azaz tán annál bántóbb, hogy a mieink kezdték a rendeletek végrehajtását szorgalmazni. Következett a vagyon összeírása. Minden ingó és ingatlan; ha bizonyos összegben felül volt az ingóság, azt részletezni kell. Ékszer, értékpapírt bankba adni. Hiszen a Polgárnak, ha nem is volt ilyenekből raktára, de mégis kegyelettel őrzött egy-egy jegygyűrűt, vagy édesanyjának aranyláncát. Értékpapírja is volt valamelyes, ha az egész csomagban inkább a jó papírt nézte irigykedve, hogy arra mi mindent lehetne írni! De itt volt a könyvtár és az határozott érték volt. És ha az elvész? Az nem neki vész el, hanem elvész a művelődés számára, mert gonddal és célirányossággal állt össze. Éppen ez indította, hogy ezen gondolkodjék. A sógorasszony is bejött és nyersen mondta, hogy mivel hamarosan költözködni fognak, ha velük akar maradni, akkor a könyveit nem hozhatja, mert annyi hely nem lesz. Járt a Polgár a pénzügynél, valami Rozmán nevű fiatalember kezelte a dolgokat, de az volt a látszata, hogy maga sem igazodik el. Végre elment a városi főlevéltárhoz.⁵⁸ Előadta a dolgot, főleg hangsúlyozva a kulturális kárt, ha a könyvtár megsemmisül, szétszóródik. Jellemző volt, hogy a főlevéltáros egy szó vigasztalót nem mondott, teljes tárgyilagossággal beszélt a várható fordulatokról. Csak egyszer jajdult fel: És ha valaki amúgy is a földön fekszik, akkor most rárontunk mi is és elvegyük, amiye érték? Az új rendeletek azonban sürgettek. Híre jött, hogy gettó lesz és híre jött, hogy nem szabad semmiféle vagyontárgyat, akár egy szöveget sem elfogadni valakinek is. A jó Bősze Ali,⁵⁹ kedves tanítványok legkedvesebbike, éppen akkor jelentkezett, hogy az egész könyvtárat megmenti. Végre a főlevéltáros

⁵⁸ Dr. vitéz Házi Jenő főlevéltáros, a MTA levelező tagja. Zrínyi utca 20. Címár 482.

⁵⁹ Bősze Ali [Aladár] apja Bősze Elemér GySEV motorvezető, kiváló tanuló, erdőmérnök. Erzsébet utca 21. Címár 447.

megtárgyalta a dolgot a polgármesterrel és úgy állították be, hogy a Polgár odaajándékozza a városnak a könyvtárát. Szinte nem is volt fellélegzés a hír, mert most már tárgyalták a gettót a város vezetői is. Hírek szállingóztak, melyek szerint a polgármester egyszerűen taktikázik, húzza az időt. Első kívánsága az volt, hogy zsidó nem lakhat a városnak azon peremén, ahol a nyaralók vannak. Aztán mind tovább engedett. Már ott tartott annál az útvonalnál, ahol a Polgár lakott és aztán végre a hír, hogy most már meg kell oldani a kérdést. A híreket főleg egy Nemetz Irén⁶⁰ nevű újságíró szállította a szomszédságból. Csodálatos aljas uszító cikkeket írt már évek óta és viszont a Polgárékkal igen jóban volt. Buzgó ka[...] ⁶¹



⁶⁰ Neményi-Nemetz Irén újságíró. Soproni és Sopronmegyei Kalendárium 1944. A Soproni Magyar Szövetség Évkönyve. 33. p. Közéletünk halottai.

⁶¹ A kézirat itt megszakad. Csatnai június 23-án kelt levelezőlapján értesíti Sztattinger Erzsébetet, hogy szombaton ismét munkába megy. „Vasárnap d.e. 9–1/2 10 a domba misére, ha lehet. Jenőék is jól vannak.” Július 13-án pedig már Zalaegerszegről ad hírt magáról. Sorsát Sztattinger Erzsébethez írt lapjai és levelei alapján követjük nyomon.

1. Csatkai Endre levele Szattinger Erzsébethez, 1944. június 22.

Nagys[ágos] Szattinger Böske úrhölgynek Sopron Csengeri utca 49 Takács-ház.²
Péntek, este. Drága Böske! Jól vagytok. Szombaton ismét munkába megyek. Vasárnap
d.e. 9–1/2 10 a domba misére, ha lehet. Jenőék is jól vannak. Zseniéről biztosan hal-
lott! Kezét csókolja Endre.

2. Szattinger Erzsébet által írt kártya, dátum nélkül, aláírás nélkül

Drága Endrém, ha féltésből és szeretetből varrt palástot tudnék Magára borítani, hogy
védje meg minden bajától! Bízunk a jó Istenben, imádkozzunk, szánja meg ezt a vilá-
got. A lelkiatya és v. H.³ szeretettel beszéltek Magáról. Csupa remegés, szorongás va-
gyok. Óvja meg a Gondviselő minden bajtól és segítse haza. Értesítsen, hogy érkezett
meg és mindenről. Szeretettel – az úr a te őrződ Zsolt. 121.5. (1-2. kép.)

3. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Zalaegerszeg, 1944. június 24.

Nagys[ágos] Szattinger Böske úrnő Sopron Csengeri utca 49.
Levelezőlap

Vasárnap d.u. 6. Drága Bözsim! Hosszadalmas út ide Zalaegerszegig, itt egészen
kurta elintézés. Kőszegre, minden könnyítés nélkül. Azt hiszem, hogy a háttér nélkü-
lözi úgy lelki atyja, mint v. H. közreműködését, csak véletlen találkozás. Vagyunk ösz-
szesen öten '96-osok összeverődve a Dunántúlról. Áldja meg az Isten, Böském. Kezét
csókolja Endre.

¹ Csatkai Endre leveleit munkaszolgálatos ideje alatt írta menyasszonyának, Szattinger Erzsébetnek. Az itt közöltek abból a 20 levelezőlappól és 16 levélből álló gyűjteményből valók, melyeket Csatkai Endre írt és menyasszonya őrzött meg. Ezt az emlékanyagot Csatkai Endréné, Szattinger Erzsébet halála után Domonkos Ottó örökölte 1982-ben majd hívta fel Szita Szabolcs figyelmét ezek jelentőségére, aki ezek alapján írta meg cikkét Csatkai Endre munkaszolgálat (1944–1945). Sz. 38. (1984) 332–345. A kitűnően megírt tanulmány bemutatta a munkaszolgálat alatti sanyarú, megalázó, gyötrelmes hónapokat, vándorlásokat, szükség szállások és ellátmányok bizonytalanságait, a tisztálkodás rossz vagy lehetetlen körülményeiből fakadó betegségeket (bélhurut, tetvesség, kiütések, furunkulusok), a remény és a reménytelenség gyakori hullámzását, tehát az emberi sorsot a rabságban. Ennek ellenére úgy látom, hogy a közölt válogatás a levelekből Csatkai Endre töretlen elszántságát mutatja be. A kezdetektől az alapvető emberi segítőkézség és felebaráti szeretet készítette lelki összetartásra a megkeresztelkedettekkel, amit azok hamarosan el is fogadtak.

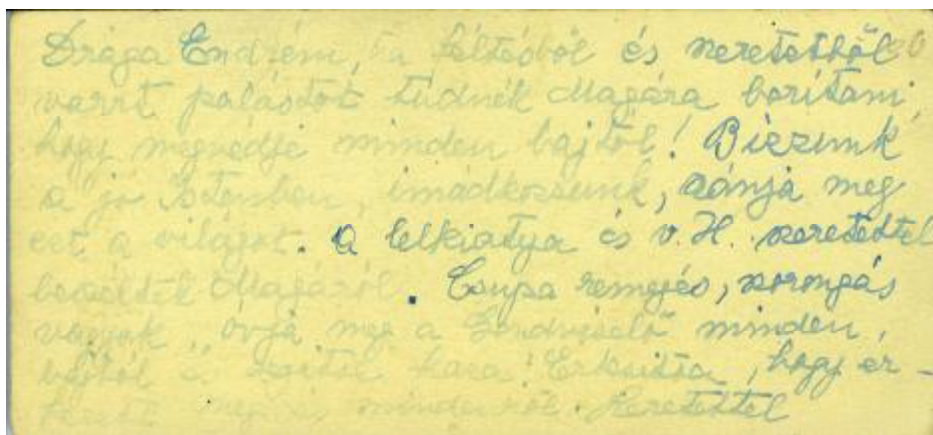
² Takács Jenő zeneszerző szüleinek lakása.

³ Vitéz Házi Jenő.

4. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. július 13.

Nagys[ágos] Szattinger Erzsébet úrhölgynek Sopron Csengeri u. 49.
Levelezőlap

Drága Böském! Kerek egy heti vándorlás és vagonlakás után megérkeztünk Rettegre, ahol munkatábor van. Talán itt is maradunk. Az utazás nem fárasztott ki, helyenként (Debrecen, Szolnok) ijesztő volt, helyenként igen szép (Zilah, Dés). Kedélyem jó, a napi ájtatosságot én vezetem, és majdnem naponta prédikálok is. Budaházi unokafivérem, Váll Gyurka velem vannak. Kétszer mostam már. De minduntalan eltűnik valami (töltőtoll, kefe, óra) stb. (...) Balázs címét, hamarosan írhatok talán. Addig is nagyon-nagyon sok szeretettel gondolk Magára, Drágám. Endre.



1-2. kép. Szattinger Erzsébet Csatkai Endréhez írt kártyája

5. Szabó Lajos⁴ levele Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. július 24.

Levelezőlap

Kedves Kisasszony! Endre nem írhat, csak két hetente, ezért én értesítem, hogy jól van, egészséges és bírja a munkát. Most nagyon boldog, hogy írni tetszett és kéri, hogy írjon csak, mert levelet, stb. lehet kapni. Érdekelne, hogy Margiték elmentek-e nyaralni [elvitték-e őket a Gettóból, DO.] és írtak-e már. Majd írok, mi mindent kér legközelebb. Ő a vízhordó és nagyon szeretik a bajtársak jó kedélye miatt. Ő tartja bennük a lelket. Tessék elolvasni Vörösmarthy Megyeri versikéjét.⁵ Panasz csak a rengeteg esőre van, mi miatt rettenetes a sár. Mindenkit üdvözöl, és aki válasz reménye nélkül írni akar, írjon, örömet szerez neki vele. Hát bizony egészen ősz lett, de piroszposzsgás. Ismeretlenül szívesen üdvözlí Szabó Lajos. Endre sok-sok szeretetet küld. Szabó Lajos Retteg Fő utcán. (3-4. kép.)

6. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. augusztus 1.

Nagys[ágos] Szattinger Erzsébet úrhölgynek Sopron Csengeri u. 49.

Drága Bözsím! Nagy örömet szerzett két lapjával, az egyikre Szabó Lajos felelt is. Igen nehéz írni idő és más alkalom folytán. Testileg, lelkileg elég jól volnék, csak néha nehezedik el a szívem. Kőszegen jobban folyt a munka, mert d.u. és vasárnap nem volt dolgunk. Ott nagy hegyi gyaloglások, fahordás és kőhordás után kat[onai] intézetben dolgoztunk, én a mosodában és igen jó volt. Aztán következett a 8 napos vagonélet, szétbombázott városokon át. Őszintén megvallva alig néztem ki az ablakon. Erdélyben egyik helyről a másikra vittek minket, végre itt sátorlakók lettünk és vasutat építettünk – 5-6-ig, néha 7-ig [este – DO] folyik a munka minden második vasárnap d.u. szabad. Eleinte földmunkát végeztem, majd zabot arattam (kézzel!), végre vízhordó lettem. Mintegy 1 ½ km. pályán hurcolom a vödörket. De legalább itt-ott le lehet ülni és néha valamihez jut az ember. Rengeteg holmi eltűnik a szalmával behintett sáortanyán. Legtöbbet a sártól és esőtől szenvedünk. Unokafivérem is itt van. Gyurka jól bírja a munkát. Persze sok mindenre lenne szükségem, de kérdés, hogy ott [Sopronban – DO] felveszi-e a posta. Itt kézbesítik. Sajnos szegény Margit⁶ erőszakkal visszafogta a második takarót, hát az nagyon kéne, de unokafivérem kiségit. Kisebb dolgok: 2 doboz methanol, mosdókesztyű, körömkefe, fogpiszkáló, klopapír, olló, levélpapír, lev-lap, 1-2 szappan, 1 törülköző, cipőfűző (fekete), borotvapenge. A legtöbb

⁴ Kitalált személy. A levelezőlapot a szigorú korlátozások miatt Csatkai Endre Szabó Lajos néven írta.

⁵ Vörösmarthy Mihály: Megyeri

Mely nevetés ez alant? Mi öröm van a siri világban?

A komor árnyak közt Megyeri szelleme jár.

Eddig néma valék, bércekre temetve vadon kő,

Most szomorú emlék, gyásznek alakja vagyok.

Meg ne ítéljete a víg arcért. Megyeri sírján

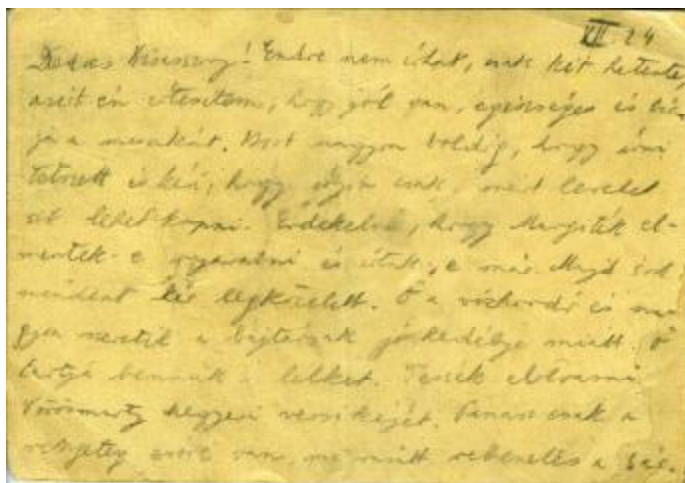
Lelke van a kőnek: élni s kacagni kell.

Míg éltél, neveték, sírodba könnyezve teszünk le:

A most húnyt honfiaink szellemi népe nevet.

⁶ Csatkai Endre sógornője.

dolgot M. Zoli⁷ össze tudja állítani és ki is fizeti. Én is mindenkit tisztellek. Ha lehet Bözsím, keresse fel Thurnynét (Jókai utca 25.). Keresztmamát csókolatom. Aki ír, úgy írjon, hogy ne várjon választ. Valaki Szív újságot küldött. Többen olvassuk. Édes Bözsím, a Jó Isten áldja meg jóságáért! A költségeket majd levonjuk a Maga ajánlotta feleséghezományból. Drága, várjon rám, türelemmel, szeretettel, Mindenem. Endre.



3-4. kép Csatkai Szabó Lajos álnéven írt levelezőlapja, 1944. július 24.

⁷ Molnár Zoltán drogista.

7. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. augusztus 4.

Drágám! Borzasztóan bánt, hogy semmi hírt nem kap tőlem, írtam már levelet is, mindent próbáltam eljuttatni és íme holt híreket költik már... Már nem vagyok kubikus, hanem vízhordó. A nagy hőségben terhes feladat, de szabadon járhatok, és ha lehet, le is ülhetek. Kértem, hogy e címre Balázs Mártonné, Retteg 650 sz. 2-3 viselt, új harisnyát, nőit küldjön sok kedvességéért. Csomag iránt már sokat írtam, takaró kel-lene... Várjon rám és ne sirasson! Levelének igen örültem, a hátizsák a vánkosom.⁸ A szokottból ezer + egy Endre.

8. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. augusztus 20.

Drága Bözsím! Tegnap talpfát mentünk rakni az állomásra, amikor hirtelen bejött a pesti gyors. Az egyik ablakból Thurny Pista nézett ki. Így tőle hallottam, hogy csomag jön, hogy takaró lesz és hogy náluk járt... Igaz, hogy sok dicséretet is kapok, hogy jó és tiszta vizet hozok és állandóan talpon. A századparancsnok, a sarzsik is (...)

9. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. augusztus 22.

Drágám! A csomag tegnap este valóban megjött. Sok-sok köszönet érte. Szívéleg a cik-lámennek örültem, célszerűség szempontjából az ollónak és körömkefének. De a többi is jó lesz. Hogy juthatott el ennyiféléhez? Megint mennyi fáradtság. Itt a ke-mény munka és enyhébb szolgálat váltakozik, tegnap az említett ügyvéd itt hagyott minket, társával visszakarta rangját. Engem a Kormányzó kegyelmével biztatnak, mit szól hozzá Papp Kálmán? Most a szállás közvetlen közelében folyik a munka, itt a pá-lyaudvar is. Változatos az élet. Bözsím, ha legalább 1 hetes S[opron] vármegyéből 5–6 darabot küldene próbakép, örülnék neki. Vasárnap ismét szünet volt... Nézze meg a Láthatatlan ember utolsó fejezetét.⁹

10. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. augusztus 29.

Drága Bözsím! Két napig Csicsókeresztúron dolgoztunk... Balázs néni felé dolgoztunk ma (kb. 2 km.) akkor kapta az utalványt, kellemesen meglepődött. Vasárnap bizony igen is éreztem a soproniak szeretetének áramlását; gyaloglás közben már az esküvőn voltunk a Szt. Lélekben, Papp K. beszélt és a menyasszony hősiességét, hűségét emelte ki. De egyelőre még messze van. Mit szól Papp K. a tudósok kivételezéséhez? ... Drága, Isten áldja meg. A szokott + 2000. Endre.

⁸ A hátizsákot Szattinger Erzsébettől kapta.

⁹ Gárdonyi Géza regénye. A kérés indoklását ld. a bevezető tanulmányban [A Szerk.]

11. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Retteg, 1944. szeptember 4.

Tegnap a századparancsnok behívatott a munkahelyről. Éppen a leveleket cenzúrázta, miket csak este szoktak kiosztani; így olvasta el a Maga levelét. Kedves, A, ilyen anyagi ember, rögtön értésemre kívánta adni és örömprepsve sietett elém. „Jó hír, jó hír, mentességért folyamodott a város.” Biz tán nálam jobban örült, mert kijött később a munkahelyre, ott ismét vállon vert. „Ki fog így ezeknek majd vizet hozni?” Unokafivéremmel hosszan beszélgetett rólam. Én persze óvatosan örülök, mert sok-sok időbe telik, ha sikerül, inkább az boldogít, amit Maga is ír, Egyetlenem, hogy nem volt hiába az életem. De miért csinálja mindezt, Maga? Gondolja, hogy nem tudom, ki jár-ke az ügy érdekében? Mikor fogom tudni mindezt meghálálni? A csomag még nem jött meg, tulajdonképpen nem volna szabad kiadni, de a századparancsnok ezt is megígérte. De 3. csomag már ne jöjjön. Hiszem, hogy az egész szigorú évszak már nem talál itt. Most váratlanul az éjjelek roppant melegek. Ismét új szállásunk van, barakk, 2 emeletes ágyakkal. Én Imrével alszom egy rekeszben, felettem, Gyuri és a soproni Polgár Jancsi. Most egy darabig Bacán dolgoztunk; új munkavezetőnk van, aki egész engedékeny, ami a munkát illeti, de él-hal a katonás menetelésekért és biz naponta 20–22 km-t mentünk katonalépésben. Én ezen kívül vagy 10–12-öt. [vízhordóként - DO.] Ez is uraz engem. Bacához közel van a tanya, ahol Mártonné¹⁰ lakik. Böském, ez egy 70-hez közel lévő anyóka. Szigorú, zord megjelenésű és mégis roppant jólelkű. Mennyi szépet fogok róla még beszélni. Ha véletlenül épp az ajánlási bárca vételekor nem járok ott, nem is merte volna kiváltani. És a csomagot is nekem kellett felbontani. A Maga levelét szorongatta és könnyezett, nekem is ellágyult a szívem és a Peer Gyntre gondoltam: „Nem veszhetett el, mert asszonyok voltak mellette.” Kár, hogy most már csak elvéve jutunk arrafelé. Biz' időben is egész vakok vagyunk, mert óráinkat elvették és újságot (nyíltan) nem olvashatunk. A Szív azonban pontosan megjön. Kell is mert itt erősen elvadul az ember. Egyszer voltunk csak templomban és Szt. István óta minden vasárnap teljes munkanap. Ma hajnalban azért mostam és az esti mosakodás helyett írok. Drágám, 2 harmincfilléres bélyeget is küldjön legközelebb, mert az itt nem kapható. A Maga révén olyan eleven kapcsolatam van jó embereimmel. Vízhordás közben sokszor elábrándozom és egészen tisztán hallom a hangjukat. Itt is szeretnek, de inkább a szegényebbek, míg az úri osztály azt szeretné, hogy ha kedve szottyán ivásra, már ott is álljak a háta mögött. Nem is hiszi, milyen vad tud lenni a szomjas ember és mennyi művészet kell hozzá, hogy leszereljem őket. Mennyi lélektant tanultam e pár hét alatt! Az őrmesterünk, Hegyi, csornai p.u. [pályaudvari – DO] vendéglős, ő is jó emberem, és van egy jólelkű szakaszvezetőnk is. Ez irányban Kószeg pokol volt. Csak ne vigyenek innen tovább kifelé. Örülök, hogy Edit asszonnyal összebarátkozott, majd én is Rózsáékkal. Szívesen csókolgatom. N[ováki] Gyuszi munkatáborban van, ezért nem írhat. Van-e hír Margitékről? Gergely honnan írt? Unokafivérem roppant emészti magát, hogy nem tud hírhez jutni. No de majd őket is megsegíti az Isten. Egyetlen Bözsim, Isten vele. Várjon rám; de ha a Jó Isten másképp rendelné, akkor is ne tegyen valami helyrehozhatatlant. Áldja meg az Isten ezerszer. Csókolja Endre.

¹⁰ Balázs Mártonné.

12. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. szeptember 16.

Drága Bözsím! Első, Szajolba címzett levele megérkezett – Pusztapóba, ahol a vasárnapot töltjük. Mint írtam, munka volna Szajolban, de más századok már minden helyet elfoglaltak és így a vasúti kocsiban alszunk. Ma reggel tejes kávé kaptunk és a munkaszünet is váratlan volt, mert Erdélyben minden 2. vasárnap d.u. jutottunk pihenőre, akkor sem mindig. Sajnos a pihenőt légiriadó zavarta meg, és így a kocsiban ültünk. Ma imaórát tartottam, annak a vége is elmaradt és csak áldást tudtam gyorsan osztani. Többen sírtak a beszéd alatt. Itt Szajolon a konyhának hordom a vizet, ami elég unalmas, de a szakasz annyi törmelék közt dolgozik és a sínek közt kell állandóan átmenni, hát az őrmester úr (csornai Hegyi vendéglős a restóban), nem engedte meg, mert félt, hogy süketségem miatt nem hallom meg a vonatokat. Így legalább jóban vagyok a szakácsokkal. Különböztetve a balkaromat leforrázták, mert a leves osztás közben elkezdték tolatni; de most már nem fáj és nem is csúnya. Így is nehezen tartok nagymosást. A századpr. úr továbbra is igen érdeklődik sorsom iránt és szinte naponta beszél velem. Bősárkányi tanító. Én azt hiszem, előbb befejeződik a háború, míg az megjön, roppant torlódások vannak a postában. Szegény Balázs is fogságba került a többi kedves jó barátal együtt. Másról nem tudok. Itt Kepes Dóra ura és Szabados Géza dolgoznak. Úgy örülünk mind, hogy közelebb vagyunk haza, de az is igaz, hogy nem könnyű szívvel jöttünk el Rettegről. Kár, hogy többnyire éjjel utazunk, csak Szatmárt, Zsibót, Nagybányát láthattuk. Isten óvja Bözsím. Sok sok csók. Endre.

13. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. szeptember 23.

Drága Bözsím! 2. levele megjött és nagyon örültem neki. Úgy látszik, innen nehezebben mennek át a levelek. Hát az biztos, hogy veszélyes helyen vagyunk, de nyugtassa meg, hogy éjjel mindig kisebb állomáson vagyunk, nappal pedig az első vészjelre vonatra szállunk és félóránnyira egy akácligetbe visznek. Riadónk szinte naponta van 3–4 óras. Szombaton már csomagoltunk és ki is rakodtunk, hogy itt hagyjuk Szajolt, de más rendelkezés jött. Most a Tisza mellett dolgozunk. Beosztásom nehéz, mert romba dőlt ház félig ép lépcsőjén kell egy romhalmazból álló kút vizét magasra cipelni. Azon töröm a fejem, hogyan kerülhetnék át a mosodába. Kérde, Drágám, nincs-e baj lelkiek körül. Semmi esetre sem. Hisz társaim egy részének lelki gondozója is vagyok, nekem nem szabad elcsüggedni. Aggasztóbb persze, hogy mi lesz a hűvös idő beköszöntével? Mindkét ruhám vékony és a viharkabát sem nagyon vastag. Ellenben velem a Nagymama kötött pulóver és egy ujjas kötött mellény. A pokróc hiányát sem érzem, mert heringes hordóban nem lehet hideg; úgy fekszünk ugyanis éjjel. Nagyobb baj az, hogy a tisztálkodás mind nehezebb. Többnyire nappal mosakodom csak, mert ½ 5-kor reggel a mozgó vonatban derengés idején lehetetlen. De ettől a mosdatlanságtól nagyon szenvedek. A jó hírt persze nagyon várom, de tudni, hogy ma mástól fő mindenki feje. Ha összecsuklik a remény ez a reményem, akkor fakaszt a Jó Isten másikat. Társaim nagy része csüggedt, egy órán belül 3 ellentétes (vak) hír a legmélyebb kétségbeesésből a legörjögőbb ujjongásba, majd a tehetetlen önfeledtségbe tudta őket taszítani. No, de ez nem az én esetem. Vajon meg tudja-e Hernfeld csinálni a fogamat? Annusnak köszönöm a Szívet. Mimit, Mraznét, Annust sokszor köszöntöm. A cím marad. Bözsím, Drágám, várjon rám. Sok ezerszer. Endre.

Kajál. II 23

17

Déjaz Bónón! 2. levele rajjót is nagyon vintem
reki. Ugy látok, minden népszerűsége miatt
it. Levelek. Itt is birtok, hogy minden egyes keljen
vagyunk, de nyugtasson meg, hogy egyet mindig
kiírt állomáson vagyunk, nagyon pedig az
előre nézhető romlás ellenünk is felőrangyok
egy utolsóigette vannak. Rendesen szinte nyugtá-
van 3-4 órá. Lombaton mit csomagoltunk is ki-
te nékedtünk, hogy itt hagyjuk rajjót, de más
de lelkesez jött. Itt a tőm mellett rajjót
Bónónom adata, mit romba döntt a felhő, és
lepusztán kell egy csomóalmacskót álló kint
vált nagy tellesre újévi. Tőm tőm a fejem
hogy kénytelenek it a másodikba. Kérdi. De-
jén, minden egy lelkük könt. Semmi extra
sem. Itt Bónón egy arányuk lelki gondolatja
is vagyunk, nekem sem szabad elcsúsztatni.
Ajánlott pecc, hogy ma len a hívés idő
lelkiszentelésül & Munkát nekem nekem is a

5-6. kép. Csatkai Levele Szattinger Erzsébethez, 1944. szeptember 23.

raktakabát sem nagy vörösp. Ellenben vellem a
 Nagymama kórtól pulveres és egy újjas kórtól
 mellely. A putkócs kórtól sem vörösp, mert
 a betegség továbbra sem lehet kider, úgy jekt
 vörösp nagyán ismét. Nagyon bajos, hogy a
 Vöröspkórú mind nekerelt. Fittogás nagy
 pul mosakodás csak, mert a kórtól nagy a
 nagy vöröspben de egész idején lehetetlen.
 De ettől a vöröspkórú nagyán, de csak.
 A jó hit pedig nagy vörösp, de tudom, hogy
 az vöröspkórú vöröspkórú. A vöröspkórú
 az a vöröspkórú, sőt a kórtól a jó vörösp ma
 sikert. Fittogás nagy ismét, egy vörösp be
 lül 3 ellentét (vörösp) és a legújabb kórtól
 kórtól a legújabb vöröspkórú, majd a kórtól
 kórtól a legújabb kórtól kórtól kórtól. No
 de te nem is én vörösp. Nagy nagy kórtól a kórtól
 feld vöröspkórú a kórtól? Kórtól a kórtól a
 kórtól. Minnit, vöröspkórú, kórtól kórtól kórtól
 kórtól. A vöröspkórú kórtól, kórtól, vörösp
 kórtól. Itt vörösp. kórtól

14. Csatkai Endre visszaemlékezése szajoli munkaszolgálatára, 1969. Részlet¹¹

Vasárnap volt. Rettegen két hónap alatt egyetlen teljes szabadnapunk volt, Szent Istvánkor. Július folyamán egyszer, úgy, hogy délelőttjét a rettegi templomnak látogatása [...] ezenkívül ha kétszer volt szabad délutánunk, vasárnap. Itt Szajolból ezúttal Tiszapó pusztára vontatták ki a kocsisort, és másnap reggelre sem kerültünk vissza Szajolba. Igaz, evőeszköz és bakancsvizsgálat volt, enyhe dörgedelmekkel, légi veszély, majd ebéd után a közeli ligetben a keresztény vallásúak összegyűltek; ilyenkor én beszéltem hozzájuk, a beszéd lényege az volt, hogy fogjuk úgy fel rabságunkat, mint ahol megtanultuk, mi a türelem. Ha visszatérünk majd a mieinkhez, hasznosítsuk ezt, kicsiségek miatt ne kínozzuk a mieinket. Óreink közül többen meghallgatták, egyikük-másikuk könnyekre fakadt. Mind idősebb ember volt, nem a maga jószántából hagyta oda családját, fészket. Zsidó bajtársaink ezalatt heverésztek, aludtak. Újságot olvasni tilos volt, épp úgy kártyázni is. Mikor alkonyodni kezdett, zsidó bajtársaink foglalták el a ligetet, ekkor kezdődött az ő újévük. Volt köztük, akinek nem csak imakönyve lappangott a holmija közt, de a szertartást is ismerte. Ellentét a zsidók és a keresztények közt egyáltalán nem volt; úgy találtam jónak, hogy amikor kezdtek kijönni a ligetből, melynek szélén két terebélyes bokor mintegy kaput alkotott, szíves hangon boldog újévet köszöntöttem rájuk. Nagy meghökkenésemre egy páran sírva fakadtak, bár a legtöbben kedvesen viszonzták a jókívánságokat. Blum bácsi könnyei is záporoztak; végre is őt kérdeztem meg, valami ügyetlenséget követtem volna el? De megnyugtató: az ugyanis a szokás, hogy amikor a családfő újév előestéjén hazatér a templomból, a család a lakás ajtajánál várja a jókívánságokkal. „Maga tanár úr, a családot helyettesítette, ez igen jól esett nekünk és ezért érzékenyültünk el.”

Október 6-án fordult egyet a kerék. A hírek szerint Mezőtúr felől tört északra a szovjet hadsereg, át kellett kelniünk a Tisza túlsó partjára, a németek gyors visszavonulásának utat kellett engedni, így a század is szétszóródott. [...] Kocsira raktuk a katlanokat, a lisztes zsákokat, az aznap vételezett krumplit, egy másik kocsira a fehér karszalagosok elhelyezték ládikáikat, én is felraktam retyerutyámat. [...] Kerestem a fehér karszalagosokat, a málhás kocsit, sehol, nem hagyták el a műutat, remélték, hogy orosz csapatra bukkannak. Én meg itt álltam minden nélkül, vékony viharkabátban, a rajtam lévõn kívül semmim. [...] Egy óra múlva tovább menetelünk a holdfénynél. Elértünk a Zagyvához, majd Újszászra. Öröndetes parancs jött, le kell tenni a sárga, valamint a fehér karszalagot, és keressen mindenki magának fekvõhelyet, ahol tud. [...] Szép napos őszi nap ígérkezett. A vezetőség eltűnt. Szalag nélkül mintegy szabadon járt-kelt az ember, de persze koszt sem volt, hiszen a katlanokkal a szakácsok is elbolyongtak. A falubeliek egy része elmenekült. Bolti vevők mondták, hogy a szovjet sereg megállt a Tiszánál, az újszásziak mind többen visszatérnek. Megpróbálkoztam egy pékboltban véletlenül megmaradt kenyérjegyemmel, beváltották. A század 230 fõbõl állt, négy szakaszra oszlott „Az elsõben a zsidónak minõsített keresztény

¹¹ A szajoli tartózkodásról és a bombázott vasúti csomóponton folytatott munkáról más forrásból értesülünk, mivel Csatkai Endre nem minden levele érkezett meg menyasszonyához. Rendelkezésünkre áll azonban a szerző 1968-ban írott visszaemlékezése, amely a *Jászkunság* című folyóiratban jelent meg jó pár évvel a háború vége után. A kitudó áttekintésből csak egy lényeges részt, a „keresztények” és a „zsidók” kapcsolatáról szóló szövegrészt emeljük ki. *Csatkai Endre: Fasiszta rabságban Szolnok környékén, 1944. szeptember–október. Jászkunság* 1969. 4. 175–182.

vallásúak voltak, mintegy 35-en, a másik háromban, ahogy mondtuk, aktív zsidók. A szakasz parancsnoka sokszorosán dekorált első világháborús tiszt, ezeknek nem kellett dolgozni, de kivonulásnál és a munkahelyen ők felügyeltek.

15. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. november 10.

Drága Bözsím! 1-ről és 4-ről is érkezett levél, egyikben sincs róla említés, hogy az én írásaim kezéhez jutottak-e? Ismét aggaszt, hogy nem működik rendben a posta. Éppen ezért korábban írok születésnapjára is, hogy előtte megkapja. Máskor is kedves gondom volt ez a nap, de ma egészen nagy ügyem. És mégis teljesen tehetetlen vagyok óhajtasaimmal szemben. Még írni sem igen tudok. Mostani állapotomban nem tudnám ötvözni a szavakat, és ez a forma! De a fő dolgot tudja, Drágám, elmondta helyettem Gárdonyi. Hogy lesz az én Dsidsiámmal¹² hasonló szép meghitt házasesetem, az a Jó Isten titka. Ha neki úgy tetszik, hogy a másvilágon kerüljenek életünk útjai szorosan egymás mellé, bele kell törődnünk. Éppen ezért, Drágám, ha velem emberi dolog történik, nehogy elkövesse a szent Lélek ellen való legnagyobb bűnt. Aki annyira önfeláldozó, mint Maga, Édes, talál új hivatást, vagy teszem él az én emlékemnek. Azzal, hogy lehúnytam a szememet, még nem szűntek meg a feladatok. Nem akarnék örökre idegen földben nyugodni, hanem a Szt. Mihályban (öreg); szeretném, ha jegyesem felvehetné özvegyként a nevemet, stb. A köszöntő levél kezd végrendelethez hasonlítani, de nem csoda, ha csupa kérdőjel áll minden út végén és csak egy a bizonyosság, hogy ki szeret engem legjobban a világon és én kit! Olyan nehéz is lenne az itteni életről írni. Amióta a vasárnap az ólmos hétköznappá süllyedt, legtöbbször nem is tudok tájékozódni az idő felől; sokszor úgy hiszem, átugrottunk egy napot. És az események? Érdekelhet valakit, hogy a vödör a kútba esett, hogy elkéstünk a vacsorával, hogy kifogytunk a tésztából és a szakácsoknak nem jutott? A konyha elég kellemes, míg nem fúj a szél; ha igen, lesodor mindent. Főszakácsunk elment és nincs helyettese; én vagyok az egyetlen keresztény. Szó van további apasztásról. Ha nem én leszek az áldozat, akkor főznöm kell. Most kizárólag vizet hordok, fát vágok, és söprök. Csak ritkán segíték a tényleges főzésben. Az őrmester felesége is itt volt, általában több feleség az esetleges válások megbeszélésére. Sajnos Dénesné is itt járt. De Dénes nem e miatt nem indul haza, hanem pesti események miatt. Azért nem baj, Drága, ha a holmik Déneséknél vannak is, mert a katonák zöme földije és így van remény, hogy szabadságolt katona kíséretében hazamehet. Különben lehet 10 kilós csomagot küldeni. Hála Isten, és az én Drágám jóvoltából, van mindenem, a cipőmet is kijavították, a nadrágomat kifoltozták, pokrócaim is vannak; egyelőre nincs panaszom. Szegény Imre, jelentékenyen rosszabbul áll ruhában. Velem együtt sokat szenved bélhurutban, szedjük is a szemet szorgalmasan. Képzeld, Konrád tőlem és társaimtól kunyerál kegyeret és ennivalót! Most zárok, kellemes ünnepséget. Éviéket csókolom, Évi nagynénjét ezerszer. Vajon mit hoz az Arany madár? Bözsím, Isten áldja meg. Ne felejtessen!!!

¹² Irodalmi szereplő Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember című regényében. Ld. a bevezető tanulmányt a jelen számban (A Szerk.)

"Te áldott lélek, te női testben járó, égi angyal! Mindig mellettem lengett a te szárnyad, s mégiscsak akkor, abban a pillanatban nyílt rád a szemem. Nem te voltál-e mindenkor az engem szerető, a hű, a miattam szenvedő, a nekem rendelt? És én mégsem láttalak. Az én szemem arra tapadt szüntelenül, aki ott fekszik már titkolt bálvány mellett, átnyilazott szívvel a Tisza fenekén. Most látom csak őt, amikor már nem látom." (...)

"(...) Nem tudom, mikor szálltam le a lovamról, ki mit beszélt hozzám, ki ment el mellettem, ki szólított meg, vagy ki lökött meg. Volt úgy, hogy ültem, és Emőkét jajgattam, aztán megint tovább bódorogtam. A hajnal derengő világosságban ott eszmélkedék a Tisza Partján, ahová Attilát temették. Ülök, és bámulok a megőrülés butaságával a sárgán hullámzó vízre.

S amint ott révedezek, egy kéz érint a vállamon, és szól egy szelíd-bús női hang: Zéta!

Föl emelem a fejemet: Dsidsia áll mellettem. Sápadt és szomorú.

Menekülj – rebegi –, menekülj! A városban irtózatos a vérengzés.

Akkor eszmélkedek csak, hogy a távolból régóta hallatszó morajlás olyan harci zaj, aminőt a katalaunumi mezőn hallottam.

– A nép két pártra szakadt! – rebegi tovább Dsidsia – egymást öli a hun. A paloták körül. Menekülj! Ebből a pokolból... S ahogy ezt mondta, nézett könnyes szemmel, aggódalmasan (...)

Fölkeltem, mint az alvajáró, és megfogtam a leány kezét: Dsidsia. – Menekülj, Zéta! Menekülj! Velem jössz-e? – a feje alázatosan lekókad: Ha megengeded. Csak egy tekintettel néztem vissza. A város égett. A királyi palota tornya sárgán izzott a bíbor-szín lángtengerben. Mintha nyugat felől is hajnalodna. És elindultunk (...)¹³

16. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. november 20.

Drága Bözsím! Nagy aggodalmak közt vártam ma érkezett levelét, mert annyi rémhír járta Sopronról. Hál' Istennek hogy nem igaz; még csak elkerüli a veszedelem azt a kedves várost! Ezentúl nekem is van rossz hírem, 13. óta kint dolgozom a többiekkel, mint kubikus. Mivel az oltalomlevelek folytán számunk megcsappant, ki kellett mindenkit küldeni, akinek ép keze lába van. Bizony nem jó, de hasztalan a panasz, bele kell törődni. Ma a 8. nap egész kellemes volt, döngöltem 7–4. Baj, hogy 3–4 km. a várostól, és ezt az utat elfullasztó rohamlépésben tesszük meg. Első nap romtakarító voltam, aztán kubikus, nehéz és kevésbé nehéz munka egyaránt van. Kellemetlen, hogy Konrád is ott van. Nem sokat beszél, de mindig ott van. A nap folyamán kétszer 1–1 negyedóra szünet. Egy nap zuhogott az eső, akkor majd tönkreáztunk. Ilyenkor csak 12-ig dolgozunk. A kék alsót már viselem, melegebb, mint a régi. Hegyi és Jenő bácsi teljesen begombolkoztak; Jenőnek most új feljebbvalója van. No de kellemesebb hírt is közölhetek. Csütörtökön hazaérve a csűrbe, Imre közölte, hogy költözünk. A szemben levő soron 10-en egy konyhát béreltünk. Az egyik oldalon már kész volt a friss szalmás fekvőhely, a másikon polcok és tűzhely. Befűtve: víz rotyogott mosdás-

¹³ Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. (részlet).

hoz és kenyér pirult. Azóta esténként jól megmosdhatok és a finom pirítóst élvezhetjük. Persze villany lévén, a reggel sem olyan rideg a felkelés világosban. Ezen kívül még a W.C. is pár lépés, meg a kút is. Most még tartós és száraz ősz kellene, munkánk lenne 2–3 hétre való. Naponta 10–15 ember kap menlevelet és elutazik. De kérdés, hogy Pest olyan biztos tartózkodási hely-e? A követségek zsúfoltak. Meg kell várni, amíg a Jó Isten rendelkezik felőlünk. Van, aki menlevél birtokában is itt marad. Én is úgy tennék. Tanítványomnak persze más a dolga, mint hálásnak lenni. Tán nem is rossz itt lenni a sötétben; nem lát, nem hall az ember, csak abból érzi az idők változását, hogyan bánnak vele. Névnapiját úgy ültem, hogy szinte minden percet Magának szenteltem. Planíroztam, akkor lehet. Dénesné itt volt, de még a csomag előtt. Habozó és félénk, kértem, küldje ide a holmit. Hímelt-hámolt. A posta t.i. nyitva van. Drágám, Isten áldja és óvja. Ne felejtessen. Endre.

17. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. november 24.

Drága Bözsim! Soron kívül írok, hogy értesítsem, jól vagyok. Megszoktam ezt a munkát is; hétfő óta döngölök, kérdezze meg Noggát,¹⁴ hogy az milyen nehéz, de én jól bírom. Lábmunka kevés van benne és sokszor lehet pihenni. Ehhez beéri és igen jó kedélyű a munkavezető, a többi 5–6 is jókedvű. Csak velük maradhatnék! Kedden a nagy eső miatt a felútról hazaküldtek minket. Dél előtt feküdtem, délután tisztálkodtam és ettem. Véletlenül t.i. disznótor volt a házban. És a derék emberek minduntalan egy-egy tállal hoztak kóstolót. Ráadásul egyik társunk palacsintát készített, darabját 14 fillérért. Egyébként ólmos az idő és nyomott mindenki kedélye. Kálmántól lap jött. Abban a hír, hogy Rezső kiszabadult. Itt már sokan megkapták a menlevelüket, amelynek birtokában nem kerülhet más államba. Imrének Somogyi szerezte meg a vatikánit. Ezzel kapcsolatban kérem, Drágám, tegyen még egy fontos lépést az érdekemben. A prelátusnak levelet kellene írni a nunciaturára és kérni a számomra menlevelet. Azt onnan egyszerűen ideküldik, ezért a postacímét is kell közölni. Az adatokat (apa, anya neve, születési év) úgyis tudja, Drágám! Ezzel nyugodtabb éjszakát szerez magának, csak még idejében megkapjam. Ha nem, hát akkor is a Jó Isten keze lesz rajtam, mint ahogy most is csodálatosan érzem ezekben a nehéz napokban. A csomag persze késik; Dénesék igen habozók. Spangenerald Feritől sem várok sokat. Állítólag már a beosztottjai miatt sem tehet értem semmit. Csak ruha és cipő dolgában állnék jobban. Keserű vigasz, hogy kevesen dicsekedhetnek jobb dolgokkal. Nekem legalább meleg alsóm van. Tegnap mostam Imrének és magamnak. A meleg konyhában élvezet volt. Vilmosról azt álmodtam, hogy személyesen jött értem. No majd karácsonyi ajándéknak. Isten óvja és áldja, Drága Bözsim. Éviéket, Mamát, Annust, Lexit, Alicet sokszor üdvözlöm. Magának sokat, igen sokat. Endre.

¹⁴ Vasúti főmérnök.

18. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. november 28.

Drága Bözsím! Ma röviden írtam már, most hosszabban is lélegezethez juthatok. Tegnap t.i. az aránylag könnyű munkában ott veszett a cipőtálpam. Este kihallgatásra mentem az őrmesterhez „Hát suszter vagyok én?” És nincs semmiféle anyag. Reggel majd mutassam meg a cipőt. Mindezt az új főnök előtt. Reggel, mikor szó sincs főnökről, meg sem nézte, az utalványt rögtön kiállította és egy napnyi szabadságot adott. A műhelyek kb. 2 km távol vannak. Fedezettel mentük ki vagy 4-en. Az iparosok örömmel, tejjel, friss kenyérral fogadtak, lefektettek; mire 2 óra után felébredtem, nemcsak a cipő volt kész, de a tízórai is, lekváros kenyér; mind ez a legnagyobb szívességgel. A 2–2 cipész és szabó nagy tisztelőim a régi időkből (Retteg). Ők is remegnek apasztásuktól; az új főnök nem hiába kezdte 13-án a működését. 12-kor jött a fedezet és vissza a konyhába. Ebéd után szabad voltam és végig tisztogattam a ruháimat. Lelkileg és testileg rendkívül üdítően hatott ez a nap. Lássá, Drágám, ilyen szeretettől napsugárzott órák megkönnyítik a nehezek elviselését. Hogy néha jövődő kérdésekkel szembe kell nézni, az is világos. Nagy napokon könnyebb magunkba szállni, ezért írtam a névnapki köszöntőbe a magam kívánságait is. Jani bácsi kedélyesen fogta fel a levelet, de én félttem, hogy lehord engem, hogy írtam mit siránkozom. Pedig még apasztásom előtt volt. Írni fog, legalább is ígérte. Csak megjönne az egerszegi csomag! A bélhurutot még Retteg óta hordom, ahol nem ismertük a fedett komfortot. Ugyanígy Szajolban is. Itt kezd gyengülni. Napi egy futássá enyhült már. Igaz, hogy mióta nem vagyok a régi helyen, nincs is mitől... Eucarbont sem szedek már. Ennivalónk azért van; hetente 2 kenyeret veszek, és egyik társunk a füstölőben dolgozván olcsó szalonnát, kolbászt hozhat. Minden jó lenne, de erősen időszerű a kérdés, nem kerülünk-e mi is oda, ahol Jenőék vannak. Ezen csak menlevél segít. Legalább úgy hisszük. Egy rész felment Pestre és a követségen lakik; mi maradnánk. T.i. szó volt róla, hogy kapunk, de nem sikerült csoportban elérni. Tán a nunciatura megküldi. Imre már megkapta. Oszkár, a kertész, most kérelmezi lelkésze útján. Drágám, pár üzleti boríték kéne! Levélbe lehet tenni. Gyuszi [Nováki – DO] megkapta-e levelemet? Isten áldja, Életem. Ezerszer, sok ezerszer. Endre.

19. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. december 8.

Drága, Drága Bözsi! Az utóbbi időben sűrűn írt, most 8 napja, azaz decemberben még semmi, nyugtalanodom. Én, mindjárt az elején kezdem, jól vagyok. Az őrmester úr megígérte, hogy ismét behoz a körletbe, ami nagy-nagy jótétemény lenne. Önmagában a munka kibírható, de a vágatások a munkahelyre, a kimondhatatlan sár kint, a ruha és cipő tönkremenetele annyira súlyossá teszik az életet, hogy sokszor nehéz elviselni. Ma nem is voltam kint. T.i. az az ötletem támadt, hogy azokból a parget rongyokból, amit hozott, Drágám, kibélelem a nadrágomat. Volt egy és más javítani való még és így mára szabadságot kaptam. A szokott falatozás közt telt el a délelőtt és a nadrág is elkészült közben. Enni itthon is szoktunk, mert a tűzhelyen hamar elkészül minden: rostélyos, palacsinta, lekváros gombóc, darás tészta szerepelt már. Szakácsunk pompás és olcsó. E mellett a jó illatok közt a hangulat is jobb. Bizony sokszor

rossz különben. Úgy volt, hogy Imre menlevéllel Pestre megy. Kétszer összecsomagolt, kétszer lefújták. Nagy kedve nem volt rá. Most állítólag minden menlevelet érvénytelenítettek. Igen testvéri módon gondoskodott rólam a jó fiú és nem akarja visszavenni már az adott holmikat. Mikulás azt az ajándékot hozta, hogy a közeli kórházban megfürödhettünk és a ruhánkat fertőtlenítették. Azóta a furunkulusok igen elterjedtek, Imrének egy, nekem kettő, Oszkárnak számolhatatlanul. Itt a fürdőben egy fiatal katonára megszólította a mienkeket, ismernek-e engem. Elmondta nekik, hogy a főispán megbízásából lépéseket tesz a parancsnokságnál a mentesítem érdekében. Személyesen nem ismer, nevét nem közli. Másnap állítólag már járt is az irodában. Az őrmester azonban semmiről sem tud. Egyesek már fogadnak, hogy 2 héten belül ott-hon lesznek. Hát talán legközelebb, de másik oldalról. Ezt az egész legendát elengedném, csak zavarossá teszi az életet, bár nincs kizárva, hogy a jó Aranymadár elkövet mindent. Kint a munkahelyen még egy század van; annak a borbélya megnyírt; kiderült, hogy Editnek gyermekkori pajtása Komáromban. Gross a neve. Sokat beszélünk hát munka közben róla, Thurnyétről stb. Annus lapja is megjött ezen az úton köszönöm, nincs már sem lapom, sem borítékom. A csomag valahol vesztgel. A héten mostam ismét. Kényelmes melegben, de csavarni a ruhát mégis csak kint kell, az nem éppen kedvemre való. Mikor nyírtak, láttam mennyire ősz lettem. Még egy ránc is nőtt a homlokomon. Kész vénember vagyok, nem éppen hódító vőlegény. A végén még kosarat kapok. De mondja meg, Bözsi neki, hogy fejem alja az ő hátzísákja, pokrócával takarózom, csajkájából eszem, és ha a szívembe nézek, a képe is ott van állandóan. Bözsim, írjon Aliceékről; mi van fiúcskákkal, Horváthnéval, Gyuszival? Hallásom nem nagyon javult itt a sík vidéken; étvágyam azonban megnőtt. No de karácsony közeleg, itt az advent. Eljő a mi Megváltónk! Isten áldja, Bözsim. Ezerszer.

20. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. december 10. (december 17.)

Drága, Drága Bözsim! E hónapban tegnap este jött első levele (2.-ről) már aggódtam. Oda jobban közlekedik a posta. 9.-én bekerültem belső szolgálatra. Az őrmester járta ki. Most csak azt ismételhetem, amit már írtam: nem a munka volt elviselhetetlen, hanem a körülmények. Persze olyan a hangulat, mint lehetett, mikor Jenőék visszakerültek a Templom utcában; ki tudja, meddig! Drágám, mikor ezt a 10.-én este leírtam, jött rendelkezés, hogy ne írjunk többet, mert a posta közlekedés megszűnt az országban. Így annál nagyobb volt ma a meglepetés, mikor 14-i levele már 17.-én ideért. Igen, bár ne jött volna, mert abból értesültem a legújabb sorscspásról, ami minket ért. Drágám, Maga olyan bátran ír, mintha nem is minket sújtott volna ismét a Jó Isten keze! Hiszen ha egymás mellett dolgozhatnánk otthonunk felépítésén! De így is ki tudja, nem még így is elszakítva, amit biztosra vehetünk. Levele alapján próbálom a szerencsétlenség kiterjedését megrajzolni: a palota,¹⁵ Noszosék(?), Bechték; tán Thurnyék, Horváthék is? Az első levél nem jött meg: decemberben a 14-i a második. Persze a csomag is belekerült a tilalomba, de most bakancs vásárlása irányába vannak esélyes lépések. Én 9.-én kezdtem meg az új szolgálatot; fahordás, tisztogatás, hámo-

¹⁵ A GysEv palota épülete.

zás, többnyire csak d.e. Egy jól fűtött csűrben krumplisütés és kenyérpirítás közben folyik a munka. D.u. fekszem a mi meleg, kedves tanyánkon. De mióta belső szolgáltatók vagyok, sok hasznomat nem vették, mert mint írtam, Imrével együtt betegek vagyunk, neki egy furunkulusa van, nekem kettő. Ő a súlyosabb eset. Az enyém kicsi volt a mellemen, azzal nem is volt sok baj, de a nyakamon lévő éjjel fáj. Viszont nappal alszunk egyéb teendő híján és találgatjuk, mit és mikor hoz a jövő. Hogy szét tud egy pillanat minden eredményt tépni. Takácsék¹⁶ boldog életének ez a befejezése! Este a szokott módon pótoljuk kosztunk elmaradt ingyenc falatjait. Sajnos Vilmos és a nunciatura nem képesek az árral szembeszállni. A menlevelek úgyis hitelüket veszítették. Kérjük az Jó Istent, adjon erőt és ne engedje közel hozzánk a csüggedést. Bajtársaimat nagyrészt fásultság fogta el. Drága, Drága, óvja Isten. Örök szeretettel Endre.

21. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez, Szajol, 1944. december 22.

Drága, Drága Bözsím! Ez a második levelem a gyász hír óta. Sok reményem nincs, hogy kézhez kapja. Megjött a legelső leírás is.¹⁷ Teljes szívvel búsulok szép kedves otthonunk vesztén, de ha a Jó Isten hazasegít, együtt építjük fel újra. A jó barátok majd segítenek. Most annál inkább is gondolhatok Magára, mert alig kezdtem meg a belső szolgálatot, Imrével együtt furunkulusaink nőttek és így már 7 napja teljes felmentésem van a munka alól. Imre már jól van, ki is jár felügyelni a munkán, de nekem már a 3. nől és ha viszketegségen kívül más bajt nem is okoznak, mégis vannak. Éjjel keveset alszom, mert a szűk fekvőhelyen nehéz úgy elhelyezkedni, hogy mindhárom kölyök zavartalanul legyen. De nappal nincs más dolgom, mint aludni, hát az sem szerencsétlenség. A fő baj, hogy órák kérdése a tovább vándorlás. Már egyszer becsomagoltunk, de lefűjták az indulást. Egyelőre Komárom a cél. De utána? Bözsím! Ha most soká nem is hallunk egymásról, lélekben és imádságban megmarad a szoros kapcsolat, és tél után majd tavasz jön. Újhelyiéket a Flandorffer utcában kibombázták, bajtársam állítólag szabadságot kap. Majd tőle egyet-mást megtud; kissé bolondos, de igen jó fiú. Jó, hogy Éviék nem voltak ott, de több gondja lenne velük is. A Jó Isten adjon erőt mindannyiunknak, és hozza a karácsony szebb jövőt. Drága, Drága! Szeretettel Endre.

22. Csatkai Endre Szattinger Erzsébethez. Érsekújvár, december 24.

A hosszú boríték: Nagys[ágos] Szattinger Böske úrnő. Sopron Várkerület 121. Metzner (hús) üzlet. Hátoldal: Szabó Endre, közhonvéd Érsekújvár.

Drága, Drága Bözsi! Életünk legszomorúbb karácsonyát azzal enyhítem, hogy Magára gondolok. Igaz, a szívem el-elfacsarodik, mert úgy hallom a második bombázás elintézte a várost; vajon merre töltheti a Szent Estét? Engem már tegnap felkeresett mennyből az angyal. 3 egészségi hölgy jött el az urához; az én asszonyom csak csomaggal szerepelt. A cipő persze nyáron nagyszerű lenne, így azonban más holmival

¹⁶ Nem tudjuk, kiről van szó.

¹⁷ Sopron bombázásáról.

együtt elcserélem és ha lehet, még az indulás előtt szerzek érte bakancsot. Ha nem megy, hát a Jó Isten irgalma majd velem lesz. Ma még misére megyünk, és ott kedvemre imádkozhatom. Munkásaink a 3 ünnepre teljes szabadságot kaptak, de ki tudja, nem éppen most kell-e indulnunk. A bizonytalanságban nagyon szenvedek, mert sokszor egyedül vagyok, s ha nem is, hallásom erősen megromlott, nem tudok részt venni a társalgásban. Karbunkulusom szépen javul, de egy új furunkulus a bal mellem felett elég csúnya és derék orvosomnak sok gondot okoz. Nem fáj, csak igen viszket. A napot jóformán fekvé töltöm, ebédre megyek csak át a konyhára, vacsorára is ritkán. Szakácsunk itthon jól főz és olcsón is. Mondják, hogy a pihenés és a javított koszt már kezdi az arcomat teltebbé tenni. Ma próbáltam borotválkozni is. Eddig nem lehetett, mert a nyakamat pólyázzák. Az egerszegi sofőr állítólag Sopronban volt az egyik bombázáskor és 500 halotról beszélt, szerinte a városház is elpusztult. Azzal vigasztalnak, hogy a szemtanuk többnyire hazudnak. Bár ez esetben is úgy lenne! Drágám, kívánom, hogy a Szent Este meghozza szívébe a teljes megbékélést és elkezdhesse az építést, egylőre magában, de a Jó Isten segítségével mihamarabb kettesben. Ezerszer. Tízegerszer. Endre¹⁸

¹⁸ Csatkai Endre menyasszonya, Szattinger Erzsébet az Érsekújvárról kapott hír után a városba utazott, hogy valami módon megkeresse, megtalálja sokat szenvedett párját. A munkaszolgálatos szállások környékén kérdezősködött, azonban a rendőrségre kísérték és ott is tartották, míg kiderült naiv szándéka, majd hazaengedték Sopronba. A munkaszolgálatos századot közben Érsekújvárról Komárom célállomás felé indították, de a Csallóközben utat tévesztettek és pár napi bolyongás után a táborig csendőrok terelték össze őket. Ez után gyors iramban, négy nap alatt, érkeztek a kópházi táborba. Itt az úgynevezett Birodalmi Védőállás torlaszait, páncélsapda-árkait ásatták velük január elejétől áprilisi felszabadulásukig. A legsúlyosabb romlásba dőlő ember visszaemlékezése 1955-ben jelent meg a *Kisalföldben*, „Kópházán szabadultam fel” címen, a tizedik évforduló alkalmával. A 60. évfordulón pedig ez másodközlésben megjelent: SSz. 59 (2005), 46–54.

Pár évvel ezelőtt leírtam felszabadulásomat a fasiszta rabság alól. 1945. március 31-én esett ez meg Kópházán. Ugyanazon a napon este Sopron is felszabadult. Mégis, mivel a következő napon egy-egy ellenséges repülő gép megjelent a falu felett, nem próbálkoztam meg a hazatéréssel, bár csak hét kilométerről lett volna szó. Hanem hát teljesen elgyengült szervezetemmel, csonttá-bőrre fogyva nem kockáztattam meg a rövid utat sem, mikor már színét sem lehetett látni az ellenségnek. Végre április másodikán útnak eredtem, de már az első kilométerkőnél összeroskadva találtak rám szovjet fuvarosok és bevittek szekerekön Sopronba. A kórháznál letettek, ahogy kértem. Hát bizony siralmas látvány fogadott, bár megszabadulásomon való örömöm lobogott bennem. Amit addig is láthattam Sopronból, csupa rom volt és a kórház maga sem úgy festett, mint ahol szívesen látnak. Néhányan dolgoztak a romok között, felismertem köztük Hantó városi főmérnököt.² Azt hittem, a rossz idők öröksége hideg magatartása, pedig mint később kiderült, nem ismert meg. Hogyisne, 48 kiló voltam, ruhám egy rongy, arcom, már ami belőle elvadult hosszú szakállamból látszott, sárgás-zöld. Kérdésekre elmondták, hogy a nyilas főispán³ elinalt, a polgármester helyén maradt.⁴ A kórházban szovjet sebesülteket ápolnak, de tán felvesznek engem is. A romok közt megtaláltam a kórházi lelkészt,⁵ aki szintén nem ismert meg, de kijárta, hogy helyet kaphassak. De még órák hosszat kellett várni, mert még nem volt víz. Elterültem a gyöpon, mert ugyan elég hűvös volt még, de érzékenységem rég elveszett a hideg iránt. Az a látvány, hogy a város vezető emberei maguk is dolgoznak a romeltakarításon, átsegített a türelmetlenségen. Végre egy munkaszolgálatos lányka jött értem és elvezetett a fertőző osztályra. Sokáig kellett ott is várni, de láttam, hogy villany van. Sokára szólítottak. Biz csak egy kád akadt és egyetlen törülköző, ezt is, azt is vagy húszan használták már előttem, de aki hónapok óta nem látott meleg vizet, annak ez nem sokat számított. Egy apáca betámogatott egy tágas szobába és tiszta ágyba fektetett. Ketten már feküdtek: egy tifuszos gyógyszerész, Faragó Sándor, és egy lépfenes volt rab. Jómagam tifuszra gyanús, telve furunkulussal. Ismerkedési estélyt nem rendeztünk, mert hallásom akkor még teljesen cserben hagyott. A tökéletes boldogságot tetézte, hogy teát és befőttet is kaptam. De hamarosan keserves napok virradtak rám. Másnap még megvolt a kórház soproni személyzete is, és az áldott Király⁶ igazgató nemcsak felismert, de megpróbálta taglejtésekkel megértetni velem, hogy minden bajon túlestem és a ragyogó tavaszi nap (kimutatott az ablakon) mihamarabb talpra ál-

¹ SMK. 2012.131.1. Részben megjelent *Kisalföld*, 1961. április 2.

² Hantó István, műszaki tanácsos. Sopron, Kossuth Lajos utca 29.

³ Várpalotai Vilmos, Csatkai Endre foglalkozott vele, mint textilgyári munkással. 1945-ben nyugatra menekült, Angliában textilvállalkozásban eredményesen dolgozott. Az 1980-as években jelentkezett a Soproni Múzeumban, mint volt nyilas főispán, Körmeyi Attila a vele folytatott beszélgetést hangszalagra vette. *Horváth Zoltán*: Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964. 178, 195.

⁴ Dr. Kamenszky Árpád polgármester, Sopronyi Thurner Mihályt követte a város élén.

⁵ Akkor kórházi lelkész.

⁶ Dr. Király Jenő sebész főorvos, kórházi igazgató főorvos. Címtár 501.

lít, de még aznap a soproniakat az orsolyita zárdába berendezett kórházba telepítették át, mink román orvosokra maradtunk. A harcvonal mögött még és rossz utánpótlási körülmények folytán mi a kórház távoli zugában alig kaptunk valamit enni, néha csak egyszer napjában, ápoló személyzetnek színét sem láttuk, egy fanyar brassói orvos néha benézett hozzánk. Egyik furunkulusom, a hasam falán elmérgesedett, ezt fel kellett vágni, de az orvosnak sem kötőzőszere nem volt, sem érzéstelenítője, csak azzal bízott, hogy kínomban bátran üvölthetek. Egyébként papírossal ragasztotta le a sebhelyet. A baj az volt, hogy az ágy is telve volt tetűvel és biz' a napot azzal töltöttem, hogy vadásztam rájuk, néha 50–60 is átkerült a saját másvilágukra. Egyébként a sebem környékén a papír alatt is megbújtak. Az ablakhoz alig közeledett valaki. Végre ismerős arcot láttam; Merényi Ferenc város tisztviselő volt, kikiabáltam az ablakon; sokáig nem tudott felismerni, de végre megígérte, hogy a feleségemnek izenetet visz.

A kórház közelében a vasúti híd egy része felrobbantva lógott le az országút felett. A szovjet katonák kénytelenek voltak eltszítítani az útból. A robbantás megreszkettette a kórházat, a kis munkaszolgálatos leányka berontott, hogy visszajöttek a fasiszták, volt páni rémület, csak lassanként csitult el az ijedelem.

A napok teltek, és egyre erősebbnek éreztem magamat. A brassói orvos is mind többet példálódzgatott, hogy mint soproninak helyet kellene adnom más rászorulóknak. Igen, de csak tudnám, kim van életben. Április 13-án azonban izgatottan berontott az orvos azzal, hogy rengeteg orosz sebesültet hoztak és 10 percen belül el kell hagynom a kórházat. Mit volt, mit tennem elindultam életem egyik legnehezebb útjára. Egymás után tárult fel a rommá lett Sopron útba eső részlete. A Kőfaragó téren a Halwax családnál⁷ reméltem menedéket, a ház romokban, a családból alig maradt valaki életben. A kőfaragó telepek romokban. Az üzletek redőnyei feltörve. A Magyar utcában két orosz járőr és egy magyar rendőr jött végre szembe. Mutattam az igazolványomat, csak intettek, hogy menjek. A Domonkos utca 9. alatt is kedves barátaim laktak, Mayer Jenőék, a ház épségben, de a kapun erőtlen kezemmel hasztalan ráztam a kilincset, senki nem mozdult belülről. A Mátyás király utca sarkán volt Diebold fényképészeti műteremben ugyan láttam embereket, de azok ott éppen csomagoltak, végre a Széchenyi téren egy pappal, Németh Alajossal⁸ találkoztam, akitől megtudtam, hogy a felszabadult beteg rabokat a Zrínyi Ilona intézetben (a mai ruhágyárban) gyűjtik össze. A Széchenyi tér is elég siralmas látványt nyújtott: kiegészve fogadott az a kétemeletes ház, amelyikben ma a fényképészek vannak, és a postapalota mellett állt Pfeifer egyemeletes ház is csonkán meredt felém. A Rákóczi út sarkán Várhegyi Lajos⁹ orvos jött szembe. Nem ismert meg. Ebből később egy ideig afféle önmarcangoló humort csináltam, hogy letegeztem barátaimat, akik nem ismertek meg. Barátom a szó szoros értelmében megtántorodott, amikor megmondtam, ki vagyok és azonnal el akart hozzájuk vinni, én azonban nem álltam rá, kis gyermekei voltak, magamnak pedig számos fiókmám a rongyaimban. Erre hát azt javasolta, hogy maradjak legalább a

⁷ Halvax Imre gépkereskedő. Címtár 480.

⁸ Németh Alajos lelkész, aki a soproni bombázások áldozatainak névjegyzékét, sírhelyét jegyezte le nagy pontossággal. Könyve: *Hiller István–Németh Alajos: A háború és a felszabadulás krónikája.* (Sopron 1941–1945). Különlényomat a Soproni Szemle 1978-79. évi számaiból. Sopron, 1979. A könyvvel kapcsolatban hozzászólást írt: Szita Szabolcs, SSz. 34 (1980), 129–142.

⁹ Várhegyi Lajos, orvos, körzeti orvos Sopronban.

házban, ott a földszinten elhagyott lakás van. Gyorsan közölte, hogy a fasiszta érzésű lakosság egy része kimenekült az országból örökre. Barátom betessékelt a tárva-nyitva álló lakásba. Hát az bizony úgy mutatkozott, mint egy jól rendezett finálé. A bútorok össze-vissza, a szekrényekben egy-egy pár lyukas szvetter és pár színehagyott nyakkendő, az ágyak párnák nélkül. Az asztal, igen az asztal egy utolsó csoportos étkezés nyomaival: kenyérdarabok, félig teli tál káposzta főzelékkel. A kéthetes éhezés rászabadított az asztalra, a kenyér ugyan száraz volt és kemény, a főzelékről azonban csak második-harmadik kanálnál vettem észre, hogy penészes. De nemsokára jött derék barátom jólelkű feleségével: paradicsomlevest, teát és zsíros kenyeret hoztak, ettem, vagy hogy egészen pontos legyek, zabáltam és evés közben egyszerre csak hátrahanyatlottam, elvesztettem az eszméletemet. Vendéglátóim magamhoz térítettek, azután kértémre magamra hagytak, hogy aludhassam. Hanem a lakásban nem volt vízvezeték, és nem is akartam magam maradni, így az orvosék szívből jövő hívása ellenére elindultam a Zrínyi Ilona intézet felé. Kapuja nem volt meg, feltartóztatás nélkül bejutottam az udvarra, ott százával feküdtek a közeli haláltáborokból behozott munkaszolgálatosok. Csak úgy pusztá földön. Siralmas látvány volt a sok emberi roncs, az ég is megkönnyezte: szemerkélni kezdett az eső. Hát én is követtem a helyi szokást, lefeküdtem a földre (de mégis soproni földre!). Süket lévén nem volt ugyan csevegésre kedvem, de a szomszéd öreg anyókat megkérdeztem: Hát ilyen öregeket is elvittek a bitangok?" Mire szegény a fülemhez hajolva pihegte: Én csak 26 éves vagyok. De még csak ki sem csodálkozhattam magamat, mikor folytatta: De maga bácsika is megvan vagy hetven (48 éves múltam). Láttam, hogy nem nagy sikerem lesz a továbbiakban, hát vártam, vártam, mi lesz. Tán két óra múlva jött egy vöröskezes leány: összeszedtem minden erőmet és erélyesen rákiáltottam: Nővér! Erre bosszús arccal fordult felém, de pillanat alatt kiengedett haragos kifejezése, felismert. Tanítványom volt pár évvel előtt (Hartner leány volt),¹⁰ Fölém hajolt, úgy mondta: Tanár úr, menjen innen, látom furunkulusai vannak, itt úgysem veszik fel, az orsolyitáknál befogadják. Felcihelődtem és indultam. A Rákóczi utcában egy nagy foghíj tátongott (a Russ Jánosné lak),¹¹ egyébként most már egyszer végigmentem rajta, megpróbálkoztam a Hátsó utca felé az Iskola közben a további úttal. Vesztemre: bokáig ért a sok cserép, alig vánszorogtam a Petőfi térig, ott nem találtam szembeszökő pusztulást, indultam a Széchenyi térre a mai kollégiumba. Annak kapuján ismerős fiatalember állt, felismert és a kórházparancsnok-helyettes elé vitt. Az egy pillantást vetett az igazolványomra, miközben elrebegtem, hogy bár soproni vagyok, nem tudom, él-e valakim, és néhány napi menedéket kérek, amíg összeszedem magamat. Rám nézett a parancsnok: Jól van, pajtás, kapsz helyet addig menj le az udvarra és ülj le!" Most én gondoltam, hogy nem ismerek fel valakit, aki ilyen bizalmasan szólít meg, kérdeztem, hogy tán ismerőse vagyok, azért tegez? Elmosolyodott: „diplomás ember vagy, hogy ne tegeznélék!" Hogy esnek az embernek ilyen szavak egy évi sorozatos megaláztatás után! Lementem az udvarra, de nem mertem padra ülni, a földön kucorogtam. De a zárdában menedékhely is volt. Híre kelt, hogy itthon vagyok, egyszeriben gyűrű vett körül,

¹⁰ Apja Hartner Antal üzletvezető, Mező u. 18. Címtár 481.p.

¹¹ A soproni Russ bornagykereskedő család tulajdona volt, Rákóczi u. 3. – A romos ház lakója Russ Jánosné sz. Schmidt Lídia özv., Rákóczi u. 17. Címtár 550.p.

etettek, itattak, de a legtöbben sírtak. Nem tudtam, miért, mert hát tükröt mint újsoproni még nem láttam. De miután jellegzetes soproni figurák után kezdtem érdeklődni, kezdtek észrevenni, hogy minden elveszhetett, de jókedélyem megmaradt. Miközben forró teát diktáltak belém, hamarosan tájékoztattak a várost ért szörnyű pusztulásról és az emberi életekben esett nagy veszteségről. Csak a feleségemről nem volt hír, se jó, se rossz.¹²

Nemsokára értem jöttek és eltámogattak a pincében berendezett fürdőbe, a teljesen tiszta forró vízben megszabadultam állatkáimtól; közben a baráti kör is rájött, hogy rongyaimba nem kerülhetek többé, hamar összeszedtek valami ruhafélét és elkísértek a második emeletre a már zsúfolt egyik kórterembe. Nemsokára ennivalót is hoztak, és a barátaim kockacukrot. Mindannyian valami meglepetésről suttogtak és átvezettek az Orsolya tér felé nyíló egyik anterembe, amely telve volt cseréppel. A kilátás borzalmas volt: a templom teteje leégett, előcsarnoka romokban, két barokk palota, a Lunkányi és Gyóni ház, a hármass pékház meg is volt, nem is, a tér közepén a Mária-kútból csak a széles medence volt meg, de mögötte hasztalan kerestem a sárgára festett egyszerű házat, egy sohasem látott vagy sejtett lábasház állt a helyén, lehullott a vakolat és ott állt a mai Sopron egyik érdekessége. Közben hír érkezett, hogy a feleségem¹³ egy barátnőjénél a Mező utcában lakik és egy fiatal tanítványom ajánlkozott, hogy reggel hírt visz neki.

Így a második napot jó reménységekkel kezdtem, bár a baráti kör számos rossz hírral szolgált, amelyek közül azonban nem volt igaz, hogy a múzeum megsemmisült. De sem a hírvivő, sem a feleségem nem jelentkezett, türelmetlenségem már alig ismert határt, amikor estefelé legalább a fiú megérkezett, jelentette, hogy reggel munkába (robotnyi)¹⁴ vitték. Ezt nem hittem el, inkább az volt a meggyőződésem, hogy titkolják előttem a feleségem eltűnését. Csak harmadnap déltájban jött egy barátnője be a zárdába, tőle tudtam meg, hogy rossz nyomom vagyunk, a feleségem épp egy-két házzal odább a Széchenyi téren húzta meg magát, egy barátnője alkalmazotti szobájában lakik néhányadmagával. A barátnő hamarosan elő is kerítette, jött szegény, igen igen megtörve, de elment mellettem, nem ismert fel. Utána volt egymásnak mit elmondani. Felszabadulás után életét kockáztatva megjárta a környékbeli haláltáborokat, mert az a hír járta, ott valamelyikében sínylődöm, kósza hírek értek a füléhez, hogy a kórházban vagyok, ott persze nem engedték be, sokat gyötrődött, maga is nagyon lefogyott. Legszívesebben persze kivitt volna magával, de a lakás elpusztult, meg hát ennivaló is nagyon szűken volt. Így tehát maradtam a kórházban, de napjaimat megszámlálta a rossz sors. Ugyanis híre ment a városban hazatértemnek, mind többen látogattak, ez szemet szűrt, és a kórház vezetősége 12 órát adott rá, hogy azalatt hagyjam el eddigi menedéket. Nagy gond volt. Feleségem és a baráti kör megpróbált minden menedéket, sehol nem volt hely. Megtudva a dolgot Mende Gusztáv¹⁵ festőművész, régi jóbarátom, azonnal eljött és bár éppen 20-an voltak már műtermében, hajlandó volt odavenni 21-diknek és még kosztot is ígért. Csakhogy két-

¹² Sztattinger Erzsébet, Deák tér 40. alatti lakását bombatalálat érte. Címtár 571.p.

¹³ Akkoriban menyasszonya.

¹⁴ Dolgozni. Csatkai szóalkotása.

¹⁵ Mende Gusztáv, festőművész, rajztanár, a Képzőművészeti Kör titkára. Lakása, műterme Bécsi utca 18. a volt Mühl pékház.

séges volt, hogy bírom-e az utat gyalog a távoli műterembe, így hát egyik tanítványom¹⁶ útján Ulrich Gyula vasúti kárpitos hívását fogadtam el, aki a közelben lakott a Domonkos utcában (ekkor 15. sz.). Én korábban nem ismertem, sem őt, sem családját. Ritka jólelkű, finom érzésű embert ismertem meg benne és egész családjában. Még hetekig feküdtem nála és olyan kosztal látott el, minden ellenszolgáltatás nélkül, amely hihetetlen gyorsan talpra állított. Ha 1945 óta valami hasznomat látta a világ, akkor Ulrich Gyulának és családjának köszönhető.

Ulrichékhez minden baj nélkül jöhettek a látogatók, és így hamarosan jobban bekapcsolódhattam a város eseményeibe. A menedékhelyeken nem sokat tudtak biztosat. Ama április 13-án, mikor a Győri útról bevándorogtam a városba, a Magyar utca legelején plakát állított meg: a színházba népgyűlést hirdetett a Magyar Kommunista Párt, tehát megalakult már itt is, együttal színlapot is láttam, a színház játszik! Plakát van, tehát egy nyomda is működik. Persze nem a helyén, ahol ma ismét dolgozik, hanem a Bástya utcában. Látogatóim egy része még villany és vízvezeték nélkül volt. Rebesgették, hogy éhínség tör ki. Mások szerint 15 év alatt sem tűnnek el a romok. Járványok jöhetnek, mert sok helyen még nyíltan fekszenek a hullák. Lakics derék tűzoltó járt elől példával, szükségtemetőt is nyitott az Ikva mellett. De főleg az volt a baj, hogy a szovjet sereg tovább vonult és a közbiztonság megromlott, a félnék lakosság alig merészkedett elő a pincékből. De az említett népgyűlésen sokan megjelentek és megszívlelték a szovjet tisztek szavát, megkezdődött a romeltakarítás. Nemcsak a baráti szavak, hanem a baráti fellépés is megtette a magáét. Évek hosszú során áttatták az embereket hamis propagandával az orosz kegyetlenkedésekről, most éppen az ellenkezőjét lehetett tapasztalni. A fasiszták kegyetlenkedése, rablási szomszomszaga mérhetetlennek mutatkozott, a szovjet katonák jókedvűek, szívesek voltak. Hogy a romvárosban a dolgozókat nem hagyták szemlélődni akkor, amikor a jóérzésűek önként vállaltak romeltakarítást, azon nem kellett csodálkozni, sőt helyeslésre is talált. A tapasztalat szerint az ilyen egyének dolgoztatása igen enyhe volt, egy közismert sürgőforgó kis termetű tanár (Csipkés)¹⁷ egy napig krumplit halmozott, nők mostak, vagy főztek és mindig élelmiszerral vagy más egyébvel megajándékozva tértek haza. A beszállásolások, minthogy az összes kaszárnya rommá vált, sok bajt okoztak, tagadhatatlan, de vendégeink igyekeztek ajándékokkal és kedveskedéssel, főleg öregek és gyermekek iránt, jó hangulatot teremteni.

Nagy baj volt a város elszigeteltsége. A vasút nem működött, az országutakat pedig sokszor járhatatlanná tette a háború. Április vége felé Szombathely felé megindult a közlekedés és így Pest irányába is. Azért az élelmezés igen nagy nehézségekbe ütközött. Mindenféle jegyet kellett behozni, nekem, mikor még csak lábadoztam, személyesen kellett bemenni a városházára. Egyoldalt feleségem, másoldalt egy barátónk, Szentmiklóssy Ildikó¹⁸ karolt belém, úgy vezettek a Domonkos utcai házból. Akármennyire vándorogtam is és szedett-vedett volt a ruhám, mégis diadalmenethez hasonlított az út, öleltek, csókolgattak. Akkor még csak Hollós Richárdék¹⁹ és még

¹⁶ Thurny István, erdőmérnök, Csatkai Endre kedves tanítványa. Ulrich Gyula vasúti kárpitos Ila nevű leányát vette feleségül.

¹⁷ Csipkés Kálmán rajztanár, a Soproni Múzeumban beosztott munkatárs.

¹⁸ Szentmiklóssy Ildikó, német-ének szakos tanár, Flandorffer u. 16.

¹⁹ Dr. Hollós Richárd nőgyógyász, Színház u. 10. Nejét Menczel Tihamér postatiszt bújtatta Madách utcai lakásában.

igen kevesen, akiknek sikerült Sopronban bujkálni az üldözöttek közül, jelentkeztek rajtam kívül. Még mindig többen nem ismertek meg, ti. borbélyműhely még nem nyitott ki, az összes mesterek és a személyzetük a szovjet katonáknak dolgoztak. Így hát még folyt a keserű tréfa a ráköszönésekkel, sőt volt, aki kísértetnek nézett, mert 1944 nyarán az a hír járt, hogy öngyilkos lettem.

A városházán elintézett jelentkezés után még az 1944-es szükséglakásba is elmentem,²⁰ ott a gondnok, Nagy Gyula párttag, elmondta, hogy ruha dolgában nem leszek szűkében. Ugyanis elvitelem után, mikor a tábori csendőrök kifosztották a lakást és nem volt elég bőrrönd a ruhafélék számára, zsákmányukat elvitték azzal, hogy visszatérnek az üres bőrröndökkel, ez a jó ember felrohant a lakásba, összenyalábolt, amit tudott, elrejtette a padló alá a lakásában. A rejtekhelyet látogatásomkor nem tudta kibontani, addig is fia ruháiból adott kölcsön. Elkapott egy újságíró is, így lettem a megújult *Új Sopron* c. lapban rövid hír.

Az első séta igen kifárasztott, de életkedvemet nagyon megnövelte, mind többet sétálgattam botra támaszkodva, és mind jobban sugárzott felém a tavasz. A háború még tartott, április 21-én az *Új Sopron* első száma Berlin és Drezda közeli elestét jelentette. Május 13-án hozta a hírét a rádió, hogy a háború befejeződött.²¹ Ugyanazon a napon újult meg Sopron egyik éltető eleme, a zenekultúra. Az egyik moziban a város legjobb hivatásos zenészei hangversenyt rendeztek. Elsőnek Mendelssohnnak egyik kamarazene darabja került bemutatásra, olyan szerző, akit a fasiszta Németországban és csatlósállamaiban több, mint egy évtizedig hallgatásra ítélték, persze 1944–45-ben nálunk is tiltott volt.

Nem szánták jelképnek, de mégis az volt: a béke hajnalán a zene fajt és embertelenséget nem ismerő felszabadító hangjainál a sokáig félrevezetett magyar közönség mellett baráti készséggel jelentkező, megrágalmazott szovjet hősök és mindenek felett az újjáépülés és újjászületés biztató reménysége...

²⁰ Csatkai Jenőt és feleségét, valamint Csatkai Endrét a Templom u. 11. szám alatti házba költöztették, mint a Gettó részére kijelölt házba.

²¹ Az európai háború vége, 1945. május 8.

1917-ben szeptember 11-én jelent meg az első cikkem a *Sopronvármegye* napilapban ezzel a címmel: „Pár szó Sopron szépségeiről”. Tulajdonképpen diákkoromban is írogattam, mert apám, akkor még Darufalván orvos, tudósítója volt a *Soproni Naplónak*, de ezt a lehetőséget átengedte nekem. Ha tehát valaki a faluban felkötötte magát, nem maradt megíratlanul és mindannyiszor hozzátettem: „borzalmas tettének oka ismeretlen”. Nemkülönben, ha elloptak egy tyúkot, másnap megjelent a falrengető esemény híre, természetesen ezzel a befejezéssel: „a csendőrség megindította a nyomozást”. Sőt 1911-ben ugyanennek az újságnak egy-két Heine fordításomat is megküldtem, de a szerkesztő üzenete lesújtó volt: „versei nagyon gyengék, nem közölhetők”. Akkoriban ugyan próbáltam magam előtt a dolog horderejét azzal enyhíteni, hogy gyenge rokon értelmű a gyengéddel, nem is olyan leverő a bíráló, de ma életem legnagyobb jótevőjeképpen emlegetem az izenetet, amely megmentett a műkedvelő kísérletezéstől, no legalább ezen a téren.

Hogy mégis miért írtam meg a fenti cikket, nem is egyszer, mert több fogalmazást vettem papírra? Végre elkészült a gyöngybetűs tisztázat (akkor még alig volt egy-két írógép a városban), „borzalmas tettének oka ismeretlen”, tehetném hozzá. Öt évtized után arra kell gondolnom, hogy akkoriban tüdőbajom miatt megszakítva egyetemi tanulmányaimat hivatalnoki pályára kellett lépnem és állásomat egy-két nappal a cikk megjelenése után foglaltam el, lehet tehát, hogy afféle hatyúdal volt, Lohengrin búcsúja.

Szeptember 10-én a cikk készen állt, és vittem a *Sopronvármegyéhez*, amely demokratikus irányú volt. Mikor azonban a Szent György utcában a Lenck-átjáróban látom, hogy a szerkesztőség az első emeleten van, inamba szállt a bátorság és dohogva, hogy egy demokratikus lap nem a fölszínten, hanem első emeleten trónol, odább álltam. Jöttem-mentem a belvárosban, ama házak között, amelyekről a cikk szolgált hírvérésül; úgy tetszett, nem én termettem arra, hogy helyre zökkentsem Hamlet módjára a propagandát.

Ekkor jutott eszembe, hogy az evangélikus torony aljában lakik az egyik szerkesztő, Geleji Frigyes, akinek két fia is barátom, hát beállítottam. Az egyik fiú éppen itthon volt Pestről, szívesen üdvözölt, de mindjárt elkomorodott arccal újságolta, hogy közös barátunk hősi halálhíre aznap érkezett meg. Hanem én nem tudtam rá figyelni, észrevettem, hogy az apa magára kanyarintja híres malaclopóját és készíti híres bohémkalapját. Ha ez most elmegy hazuról! És így kevés ügyet vetve barátom számára a szerkesztőhöz ódalogtam, és elmondtam jövetelem célját. Ő meg amúgy útra készen veszi a kézírást, olvassa, közben előszedi a ceruzáját, nagyokat húz vele soraim közé. Néztem félszemmél, egész figyelmekkel őt néztem és alig hallottam, amint barátom az elesett Kovácsi Barna utolsó napjait megindult hangon ecsetelni kezdi. Végre Geleji bácsi befejezte az olvasást és az aláhúzkodásokat, felállt: No, ezt mindjárt viszem a nyomdába, nagyon jó cikk. De hát a javítások? Persze a kiemelendőket alá kel-

¹ SMK.2012.172.3

lett volna húznod, azt végeztem el helyetted. Te persze ezt még nem tudod. Nemcsak azt nem tudtam, azt sem tudtam, fiú vagyok-e vagy lány. Meg fogok jelenni, meg fogok jelenni, másnap reggelig ezt ismételttem magamban...

Reggel anyám kezében látom a *Sopronvármegyét*. Rám pillant és csak ennyit mond: „küztünk”. Hát bizony, köztünk helyett küztünk állt, és ez az egyik mondatnak eléggé komikus hangot adott. Azóta is, öt évtizede üldöznek a sajtóhibák a hírlapi cikkeimben. Ott volt a másfél hasábos cikk, de a tövében mindjárt Kovácsi Barna barátom halálhíre is. Most, örömöm beteljesedésével tudtam csak magamat az őszinte bánatnak átadni.

A cikk megjelenése nem okozott éppen országos feltűnést, de városunk jobbjai közül többen megállítottak, mondván: gondolatai vannak. Akkoriban, 1917-ben, rossz háborús papírra nyomták az újságot, itt fekszik előttem a szakadozott, gyűrődött példány. A cikket – öt évtized távolából magamnak is szabad megítélnem: jó cikk volt. Akkor nem tudtam, most visszatekintve látom: életprogram. Sürgettem, hogy a soproniak megismerjék a város művészeti szépségeit. Friedrich Károly ma országosan ismert vezetéseinek egyengettem útját művészeti séták óhajtasával, amikor ez a derék városismertető még tán csak elemi iskolás volt, a magángyűjtemények szabad megtekinthetőségét javasoltam és a kisebb gyűjtemények bemutatását a múzeum külön kiállításainak keretében. Akkor, mikor pár nap múlva pályám messzire elkanyarodott múzeumtól, műemléktől, tán nem remélhettem, hogy később mégis egyet-mást mindebből sikerül megvalósítanom.

Ma hajlott koromban némi kis elégedettséggel nézem az újságot, és alatta szemembe ötlük a barátom halálhíre, mely arra int, hogy nem csak *életprogram* vár rám...

I. Szépitő törekvések Sopron múltjában. Különlenyomat a Sopronvármegye 1921. évfolyamából. Rábaközi Nyomda Sopron 15 p.

Mikor úgy volt, hogy Sopront Ausztriához csatolják, és már nagyban folytak az előkészületek, hogy a várost elhagyják a hivatalok, iskolák, akkor jelent meg ez a tanulmány folytatásokban 1921. aug. 5–11. közt a *Sopronvármegye* napilap hasábjain. Úgy gondoltam, búcsúzó barátaimnak adom útravalónak, emléknek. De mint ismeretes, nem került rá a sor.² Az 50 darab különlenyomat így is elkelt hamarosan, és nekem ez volt az első nagyobb, önállóan is megjelent munkám.

Gyökere sokkal korábbra nyúlik vissza. A Soproni Városszépitő Egyesület úgy tudta, hogy 1919-ben lesz 50 éves; erre az alkalomra meg akarta íratni a történetét, és szó volt róla, hogy Geleji Frigyes tanító és lapszerkesztő csinálja meg. Valószínűleg átadta volna fiainak, akik közül Dezső Budapesten titkára volt a Galilei körnek, Géza bölcsészetet tanult, Sándor pedig (a későbbi Kossuth-díjas európai hírű professzor)³ a műegyetem padjait koptatta. A két idősebb fiú sokat segített apjának, amikor itt vakációztak, és Gézát szemelték ki az említett történet megírására. Csakhogy hirtelen behívták katonának és így Geleji Frigyes, aki nagyon szeretett, engem ajánlott az egyesület elnökének, Heimler Károly, akkori rendőrfőkapitánynak. Sok ajánlani való nem volt, akkor már, 1918 őszén, több cikkem jelent meg a *Sopronvármegyében*, akadt adatos is, meg több afféle alkalmi. Október vége felé meghívott tehát Heimler dr. a rendőrségre, ott volt az egyesületnek hosszú éveken volt elnöke, Printz Ferenc, polgármester-helyettes, Geleji Frigyes és még egy pár bennfentes. Hogy Heimlernek ügybuzgalmát jellemezsem, megemlítem, hogy ugyanazon a nap hajnalban fedezték fel, hogy a Virágvölgyben meggyilkolták Hlavacsek tejkereskedőt. Míg mi tárgyalunk, a rendőrtisztek minduntalan be-besiettek, de Heimler elhárította magától őket. A gyilkost nem is találták meg és még sokáig haragudtak rám a rendőrtisztek, mintha éppen én lettem volna oka a sikertelenségnek. A munkát rám bízták és átadták az egyesület igen-igen hiányos levéltári anyagát, amely azonban többnyire olvashatatlan volt, kopírpapíron lévén az elmázolódott írás. Mikor elkészültem, Heimler átadta Mihályi Ernő bencés tanárnak és Payr Sándor akkor még teológiai professzornak bírálatra. Az első bírálata nem volt éppen jó, sokat gáncsoskodott, viszont Payr sok adatot közölt kiegészítésre, és több forrást jelölt meg. Ezek révén alapoztam meg a régi Sopronról szóló ismereteimet és nagy buzgalommal tanulmányoztam mindent, ami Sopronról nyomtatásban megjelent. A munka a kiegészítésekkel még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt elkészült, majd mielőtt az egyesület feloszlott volna, meg is kaptam a kikötött tiszteletdíjat, a munka maga kéziratban feküdt 1922-ig. Mindazt, amit közben

¹ Csatkai nyugdíjba vonulása után készítette az irodalmi munkássága történetéről szóló visszaemlékezést. Hogy készült a soproni topográfia? Magyar nyelvű, gépelt tintás javításokkal. SMK. 2012.172.1 ill. Irodalmi tevékenységem története. Feljegyzések Cs.E. néhány munkájának születéséről. 1921-1926. Magyar nyelvű, gépelt, tintás javításokkal. SMK. 2012. 172. 2.

² A nyugat-magyarországi felkelés megakadályozta a város átadását, rövidesen pedig diplomáciai tárgyalások indultak arról, hogy népszavazáson döntsenek a város hovatartozásáról.

³ Geleji Sándor (1898–1967) kohómérnök, egyetemi tanár, az MTA tagja.

1921-ig összeszedtem, a fenti című tanulmányba összesűrítettem és a kérdést 1869-ig tárgyaltam, tehát a Szépítő Egyesület addig alapítási évének hitt dátumáig.

A munka napilapban jelent meg és így kerülni kellett a kitéréseket, amikkel a források megjelölése jár. Mégis a tanulmány eléggé a tudományosság igényével lép fel, hiszen majd mindenhol megjelöli a forrást, sokszor egész pontosan is. Első munkaképpen, egyetemi hallgató első munkájaképpen figyelmet érdemel.

II. A soproni muzsika története. Sopron, 1925, Rábaközi Nyomda, 45 p.

1924 elején bukkantam rá Gamauf ev. pap⁴ óriási kéziratgyűjteményére a Széchenyi-könyvtárban. Nagy mohósággal jegyeztem belőle egy füzetre valót és egyre csodáltam ennek a nagyszerű kutatónak ezerrétű érdeklődését. Igazi kultúrember volt, érdekelt az egyháztörténet mellett minden, még a színház is. Az óriási jegyzettömeget úgy akartam értékesíteni, hogy Sopron kultúrájának három alappilléret faragom ki: a zenekultúra, a színházi kultúra és az irodalmi kultúra egy-egy kis kötetben kapjon megfelelő méltatást. A kor szokásos barokkos gondolatfűzéséhez képest a bevezetés arról szólt volna, hogy egy várban az ellenség túlereje miatt csüggedés állott be, ekkor a kapitány lekapartatta a várfal aljáról a mohát és megmutatta a mérhetetlen erősség mélységét. Így volna az író dolga is az elesett Sopron lakosságának megmutatni kultúrájának erősségeit, mélységét. Hogy elsőnek mért a muzsikát dolgoztam fel, jóllehet a színháztörténet több változatban már eléggé éretten állott, azt az 1925 augusztusára tervezett országos dalosverseny okolta meg. Mivel sok-sok száz vendégre lehetett számítani, a Rábaközi Nyomda igazgatója, Kláber Hugó hasznot szimatolt és belement a kiadásba, amely a szerzőnek nem hozott tiszteletdíjat, csak kb. 50 tiszteletpéldányt. A nyomást 1925 július végén kezdték, augusztus 4-én viszont meghalt az édesapám és így a korrektúrát Kolb Jenő, akkor még soproni kereskedő, később budapesti szakíró, jelenleg Tel Avivban múzeumigazgató⁵ vállalta magára, és feladatát egészen jelentéktelen hibákat nem számítva jól megoldotta. A füzet címlapján zöldesen nyomott lírával nem is festett rosszul. Előszót hozzá Meiszner Ernő ügyvéd, a Soproni Férfidalkör elnöke írt. Egyébként valaha Kossuth-párti politikus, és ha 1919-ben nem teszik meg túsznak, 1919 után nyilván nem vetette volna magát nagy hévvel a jobb párt kebelére, így azonban sértettségében elég vezető szerepet játszott, de a zenei ünnep *treuga deit* hozott és minden vonakodás nélkül vállalta az előszót, míg a füzetet magát Holl Jenőnek, a GySEV újonnan idekerült igazgatójának ajánlottam.

A munka sorsa igen szomorú lett. Négy napig ünnepi mámorban fürdött Sopron, de a füzettel senki sem gondolt. A megbízott árusok elcsavarogtak és nem vitték a dalárdák közé a könyvecskét, a boltokat csukva tartották, magam a ránk szakadt gyász miatt az örökös énekszó és zaj elől Szombathelyre menekültem családotul. Az ünnepségek befejezte után derült ki, hogy ámbár nem is egy pengő, csak 80 fillér volt a füzet ára, alig adtak el belőle pár száz darabot. A nyomda megorrolt és az ott készített lap főszerkesztője azzal vádolt, hogy tudatosan becsaptam a jámbor Kléber Hugót, aki egyébként minden hájjal megkent fickó volt. Hát éppenséggel nem a magamfajta fiatal ember lett volna számára a legyőzhetetlen falat. A nyomda lapjába, a *Sopron-*

⁴ Gamauf Teofil 1786. és 1792. között a soproni Líceum növendéke, 1803–1841-ban Sopronban lelkész.

⁵ Kolb Jenő író (1898–1959).

vármegyébe egyébként Payr Sándor írt igen kedvező ismertetést, és azzal úgy látszott, a könyv ügye végleg elalszik. Azonban még abban az évben, vagy 1926 elején megjelent a *Századok*ban Major Ervin bírálata. Nekem Sümeghy Dezső megyei főlevéltáros mondta meg, hogy még ennyire útszéli hangú ismertetést nem olvasott. De sokan olvasták mások is. Akkoriban a *Századok* olyan csarnoknak nézte a tudományt, ahová csak a maga emberei léphettek be, tehát sohasem adott építő bírálatot, hanem sportszerűen üldözte a nem köreihez tartozókat. Munkámnak sok sarkalatos hibája volt, elsősorban az avult könyvekből szerzett idejétmúlt történelmi háttér, ha ugyan háttérnek lehet nevezni a pár odavetett megjegyzést, amelyből Kodály is kiháslzott egyet és meg is írta. De viszont telve volt sok új és helyi viszonylatban értékes adattal. A szerző szándékait afféle utószó foglalta össze, azt a bíráló nyilván nem olvasta már el, maga a címe: zene helyett muzsika, eléggé figyelmeztetett rá, hogy nem zeneszerzőkről lesz szó, hanem tényleg zenélésről. Major Ervinnel 1945-ben, azaz húsz évvel később kezdtem levelezni és utána pár évvel megismerkedtünk személyesen is. Kérlelhetetlen a nem tökéletessel szemben, tehát általában nem fogad el semmit, viszont ha bírálata nekem akkoriban sokat ártott is, mégis megtanított nagyobb óvatosságra a nyomtatott forrásokkal szemben és főleg arra, hogy a zenetörténet terén maradjak a forrásközlésnél és ne akarjak összefüggő munkát írni. Egyébként a dolog történetéhez az is hozzá tartozik, hogy Sümeghy Zoltán, a főszerkesztő a terjedelmes bírálatot közölni akarta a *Sopronvármegyében*, részben állítólag a részrehajlás sohasem hangzott vádjá ellenében, részben, és ez inkább igaz, a fentebb említett üzleti kár miatt bosszúból. Egyébként jó ember volt, de nagyon hirtelen és elhamarkodott tempójú. Később jó viszonyunkat semmi sem zavarta.

III. A Magyar Művészet soproni száma. Magyar Művészet, 1928. 465–595 p.

A *Magyar Művészet* soproni száma természetesen nem olyan formában az én művem, mint p[é]ldának] o[k]k[é]rt] egy könyv, hiszen rajtam kívül egész sor szakíró jelentkezik benne, de ezek egyike sem dolgozott következetesen az ötlet megszületésétől fogva kezdve befejeztéig annyit, mint csekély személyem. Nem is volt a *Magyar Művészet*tal egyiküknek sem előtte, sem utána kapcsolata.

Ez a folyóirat 1925 elején indult,⁶ miután a hajdani *Művészet* Lyka Károly szerkesztésében 1916-ban megszűnt, és a forradalmak után mind a *Műbarát*, mind Pogány Kálmánnak, ha jól emlékszem, *Ars Una* című folyóirata rövidesen befejezte pályafutását. A *Magyar Művészet* mögött a haladó szellemű Szinyei Merse Társaság állott és az Atheneum, tehát nagyon tőkeerős vállalat. Belsőfentesei közé tartozott Lyka Károly és Lázár Béla. A utóbbi akkor már inkább az Ernst Múzeum kiállításai körül bábáskodott, de úgy emlékszem, hogy az ő révén került a folyóirathoz első nagyobb művészettörténeti dolgozatom, „Canova magyar mecénásai”, amely 1925 júliusában jelent meg. Utána kisebb cikkeim még jöttek, anélkül hogy Majovszky Pált, a főszerkesztőt személyesen ismertem volna.

Majovszky Pál igen gazdag ember lévén megengedhette magának azt a fényűzést, hogy korán nyugdíjba ment magas miniszteriális fizetéssel, vagyonából óriás rajz és

⁶ 1925-től a Szinyei Merse Pál Társaság kiadásában megjelent havi képes képzőművészeti folyóirat, melynek szerkesztői Majovszky Pál (1925–1935), Oltványi-Artinger Imre (1936–1938) és Bernáth Aurél (1948–1949) voltak.

metszetgyűjteményt szervezett, ennek egy részét élete derekán már a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta, a többit nem sokkal halála előtt. Végtelenül kedves, finom, tapintatos ember volt, ellensége nem is igen lehetett. Az 1925-ös évfolyam után nálam némi szünet állott be, mert hisz 1926-ban beteg is voltam, Olaszországban is üdültem és az év második felében pedig már Kismartonban működtem. Annak a műtörténeti kiállításnak leírását, amelyet ott rendeztem, 1927 elején hozta a Magyar Művészet, majd 1928 elején a kismartoni Wolf Múzeum leírását. Mindezek révén kezdődött rendkívül élénk levelezésem Majovszkyval, aki nagy figyelemmel kísérte működésemet, és állandóan újabb és újabb cikkeket kívánt. 1927. dec. 11-én írja, hogy a *Magyar Művészet* 1928-ban első számként Pannonhalmát fogja ismertetni. „Most abban a kellemes reményben élek, írja Majovszky, hogy pannonhalmi számunkat teljes soproni szám is fogja követhetni az Ön és Mihályi dr. erejével. Persze a soproni számot is a legnagyobb gonddal kell előkészítenünk. Ugye számíthatok Önre?” Ez tulajdonképpen a soproni szám születési keltezése. Mihályi Ernő pannonhalmi főiskolai tanár volt, korábban soproni bencés, három füzetével ő indította meg a helyi kutatást a művészettörténet terén, valamikor nagy követője voltam, de később, mint látni való, útjaink szétváltak, elhidegültünk egymástól.

1927 decemberében rendeztem a Soproni Képzőművészeti Kör retrospektív kiállítását, katalógusát megküldtem Majovszkynak, és a képek nagy részéről készült felvételeimet is. Majovszky már ekkor, 1927. december 30-i levelében erősen bizakodva írt a soproni számról, amely számára az érdekesebb felvételeket fenn kell tartanunk, és a kiállítás ismertetését addig is hoznom kell. Az 1928. február 25-i levélből már arról értesülhetünk, hogy a Soproni piktúra története címmel megírtam a retrospektív kiállítással kapcsolatosan azt a tanulmányt, amely később a soproni számba került, és amely így alapköve lett neki. „Ön nélkül a soproni számunk meg sem születhetik.” Hogy nehézségek lesznek, azt Majovszky is sejtette és ebben a levelében már célzott barátságára Simon főispánnal,⁷ mint aki hivatott lesz e nehézségeket eloszlatni. És íme, a március 5-i levélben már kezdenek kirajzolódni a nehézségek. A kiadó természetesen elismerte, hogy a soproni szám nem lehet akkora terjedelmű, mint a rendes számok, tehát a városnak kell támogatni anyagilag a kérdést. Ugyanakkor Majovszky értesült róla, hogy a város maga is akar valamiféle nagyobb propaganda művet kiadni, és hogy Thurner polgármester és Heimler főjegyző ez ügyben a fővárosban jártak már tárgyalni. Ennek kivédésére én már jóeleve ajánlottam, hogy ne Mihályi és csekélységgem legyünk a kötet írói, hanem első sorban meg kell nyerni Holl Jenő vasútigazgatót, aki sokkal szélesebb látókörű, mint Heimler, amellet rendkívül erélyes és kivisz mindent, amit akar. A soproni számot pedig feltétlenül akarta. Ugyancsak én ajánlottam, hogy Házi Jenőt és Lauringer Ernő múzeumigazgatót is meg kell nyerni egy-egy cikk erejéig. Erre írja Majovszky: „Lauringer és Házi uraknak a munkába való bevonása helyesnek látszik.” A többletkiadást majd elintézzik. A város Heinrich Román muzeumiigazgatóval szívesen felül készítettett fényképfelvételt és diapozitívt, az utóbbiakat Steiner Antallal ki is festette. A fényképeket nyakló nélkül készítették, minden utasítás nélkül, ahogy Heinrich azt jónak gondolta, eléggé használhatatlanok voltak, mert p[é]ldának] o[k]áért] az összes iskolákat levette. Ez szerepelt, mint a város előkészítette hírverés alapja. Mégis Majovszky tudomása szerint a város elkezdett Ba-

⁷ Simon Elemér 1922–1935 között Sopron vármegye főispánja.

logh Rudolf kitűnő budapesti fényképésszel is tárgyalni, és így két vágány indult meg, nem is nagyon egymás mellett, mint egymást keresztezve. Végre április 10-én Majovszky elhatározta, hogy maga utazik el Sopronba. Ez a város akkoriban úgy festett, hogy ha valaki valamit nem volt képes megcsinálni, inkább mást sem engedett szóhoz, ha már neki nem sikerült. Éppen ezért akartam én minél több munkatársat, hogy eleve kizárjuk az ellenaknákat. Maga Majovszky tanúsítja ezt érkezése előtt, április 3-i levelében: „...a megírásnál első ízben Mihályi Ernőre és Csatkai Endrére gondoltunk. A legutóbbi szíves levelében foglaltak figyelembevételével – úgy gondolom – első dolgom lesz Heimler főjegyző urat felkeresni, őt a *Magyar Művészet* soproni számáról tájékoztatni. A polgármester felkeresése *expressis verbis* csak Heimler után esedékes.”

Mihályi Ernőt márciusban még magam látogattam meg Pannonhalmán, hogy ő az építészeti részt és Dorffmeisterrel vállalja. A szám összeállításában egyébként nem volt része. Majovszky április derekán több napot töltött Sopronban. Fogadtatása egy részben baráti, másrészt nagyon kellemetlen volt. Nevét alig ismerték, csak Simon főispánnak barátsága mentette meg a helyzetet. A városnál alig intéződött valami is el. „Úgy Simonnal, mint Heimlerrel közlöm a soproni számnak kettőnk által közösen megállapított szerkesztési tervét, amelyet véglegesnek tekintek.” Így szegezi le ismét szerepemet a szám létrejöttében április 21-i levelében. Ha a város kellő számú különnyomatot biztosít és a pénzt akár két részletben is fizeti, tulajdonképpen ellenértéket kap az anyagi támogatásért. Júliusig nem jött semmi hír Majovszkyhoz a várostól. Balogh pedig, ha dolgozott is Sopronban, teljesen primadonna módra, szeszélyesen: volt, amit megkezdett, volt amit abba is hagyott rögtön. Egyébként ő sem kapott a várostól semmit, és munkaszünettel fenyegetődött, visszament Pestre. Majovszkynak az volt az érzése, hogy Balogh ugyanazokat a felvételeket akarja nekünk is, a városnak is eladni, így hát résen kell lennünk. Heimler csak aug. 8-án értesítette Majovszkyt, hogy a város belemegy a lap ajánlatába. Most már határozottabb lett a szám készítésének menete és 1928 nov. 22-én értesített Majovszkyt, hogy az első 5 számból kettőt elküldött nekem, egy-egy jutott Heimlernek, Holl Jenőnek és Simon Elemér főispánnak.

A számban egyébként 19 és negyed lapom volt szöveg, és így kaptam 154 pengőt. „A Soproni piktura vázlatán” kívül a „Soproni szobrászat” és „Műpártolás, műgyűjtés Sopronban” című tanulmányaim jelentek meg a soproni számban. A szobrászat kedvéért felkutattam a soproni kőfaragó cég iratait és összeszedtem mindent, amit a Szentháromság szoborra nézve találni lehetett. Apró-cseprő tévedések persze akadnak, mint pl[éldának] o[káért] hogy Guglieimi-t stukkóművesnek néztem, de nagyjából sok hozzátenni valóm később sem akadt.

A soproni számot a három helyi lap ismertette, a fővárosi lapokban a kiadó megküldötte ismertetést lehetett csak megtalálni. Majovszky már nov. 22-én kedves hírekkel örvendeztetett meg: „A soproni szám itt is mindenkinek és nagyon is tetszik, sokan mondják, hogy Sopronba akarnak menni, hogy nem tudták, nem képzeltek, hogy Sopron olyan gazdag szépségekben. Az utcán állítanak meg és gratulálnak a „gyönyörű” számhoz; én persze boldogan hallgatom a *Magyar Művészet* dicséretét és hálával gondolok Csatkaira.” Ez volt minden, amit akár hivatalosan, akár nem hivatalosan dicséretképpen kaptam. Majovszkynak igaza volt, amikor ebben a levélben a sok-sok fáradtságról, „pazarló szeretetről” írt velem kapcsolatban, sem ez, sem a há-

rom jó tanulmány nem győzte meg a város vezetőit, hogy pártfogásra volnék érdemes, vagy legalább egy jó, hivatalos szót szóljanak dicséretképpen. 1929. március 3-án már arról értesített Majovszky, hogy a soproni szám Budapesten teljesen elfogyott.

Gáncs persze érte: azok a soproni ecsetforgatók, akiknek neve nem szerepelt, meg-orroltak, közülük Storno Pál szemembe is mondta; a szerkesztőségben pedig ismeretlen valaki a Széchenyi-palota miatt panaszkodott, hogy mint a város legszebb épületét mellőztük. Megküldtem Majovszkynak a palota képét, igazat adott nekem, hogy nem hoztuk.

A soproni szám mintegy lezárta a *Magyar Művészet*tel való kapcsolatom első szakaszát. Talán az osztrák topográfiával járó elfoglaltságom okozta, hogy a korábbi állandó sürgetés ellenére nem dolgoztam oda, talán rosszul esett, hogy két nagyobb tanulmányom, a kismartoni kálvária és Kozina életrajza csak nem jött. Továbbra is előfizető maradtam persze. Úgy látszik, Majovszky egyre erősödő szívbaja folytán mind kevesebbet törődött a lappal; valamivel halála előtt Holl Jenővel meglátogattam, igen rossz karban volt, de szellemi frissességgel beszélgetett velünk. 1935. december 13-án hunyt el. Nőtlen lévén a rokonságnak címzett részvétlevelemre unokaöccse, Vasdinnyey Pál miniszteri tanácsos válaszolt: „Én jól tudom, hogy szegény Bátyám arca mindig felderült, ha hosszú szenvedése közben Sopronról, a soproniakról, és a *Magyar Művészet* soproni számáról beszéltünk, amelynek legfőbb munkása éppen igen tisztelt Titkár Úr volt.”

IV. A Soproni Városszépítő-Egyesület Története 1869—1919. A Soproni Városszépítő Egyesület Évkönyvében 1869–1928. 3–90 p.

A munka történetével első nagyobb tanulmányommal kapcsolatosan már foglalkoztam. Az 1918 novemberében és decemberében készült kézirat az egyesületnél hevert évekig. Közben kiderítettem, hogy az egyesületet nem is 1869-ben alapították, hanem 1865-ben, az erre vonatkozó hirdetményt bemutattam az egyesület vezetőségének, mégis a miniszteri jóváhagyás évét, 1869-et fogadták el az alapítás esztendejének. Egyébként a kézirat sorsa különösebben nem érdekelt, csak amikor Payr Sándor professzortól hallottam, hogy Heimler, az egyesület elnöke házal vele, azaz embert keres, aki folytatná 1929-ig. Payr visszautasította a felkérést és egyúttal megmondta Heimlernek, hogy helytelen dolog, ha nem engem bízna meg. Heimler válaszát is közölte velem Payr. Heimler szabadkőműves volt és emiatt a keresztény kurzus idején állandó titkos és nyílt támadás éri; ha engem, a szabadkőműves fiát és rendezetlen felekezettűt tol előtérbe, ismét támadási felületet szerez, mert azt, hogy e feladatra rátermett volnék, ő is elismeri, de hát nem akarja veszélyeztetni esetleg az egyesület jobboldali tagjainál az egész ügyet. Mindig ez lehetett az egyébként nagyon liberális és derék embernél a vezető gondolat, amikor velem nem akart semmit kezdeni. Így amikor nekem már szép diaposzítív gyűjteményem volt a városról, inkább csináltattam Heinrich Románnal egy újabbat; amikor a magamét felajánlottam a városnak és az egész minimális áron felül csak azt kértem, hogy kellő alkalommal díjmentesen használhassam, mereven elzárkózott, éppen azért, mert mint mondta, én akkor kívánom a képeket, amikor a városnak is szüksége lehet rá. A *Magyar Művészet* soproni száma irányában is sokáig gyanakvó volt, és mint a későbbiek mutatták, ilyesmit maga szeretett volna csinálni. Egyszóval Heimler még nem jutott el arra a bölcs emberi magas-

latra, hogy nem a maga dicsőségét keresse, hanem az általános előbbre menetelt segítse mások támogatásával, amely dolog később annyira nagyra tette.

Végül is sikerült neki magát és környezetének berzenkedő tagjait leszerelni. Magam már előbb felkerestem és kijelentettem, hogy korábbi munkámat a kívánalmakhoz képest átdolgozom és 8 év óta összegyűlt anyagommal kiegészítem, mit akkor nem fogadott el, 1929-ben azonban, az évforduló küszöbén hivatalosan szólva visszatért rá. Én a bővítést hamarosan megcsináltam, egyébként ebben az évben keveset tartózkodtam Sopronban és így a korrektúrát sem én végeztem el. Hogy a jubileumi ünnepek mikor voltak, nem emlékszem, mert nem vettem részt rajta. A megjelent csinos kiállítású füzetben azonban nevemet alaposan eldugták, mert ott, ahol az 50 éves történet végződik, 1918. nov. jelzéssel, de doktori címmel jelezték. Az 1918-as év helyén való, mert sokszor kiütközik a fiatal naiv felfogás, de a doktori címet bátran mellőzni lehetett volna, főleg, ha nem akarták amúgy sem hozni a nevemet. Az 1919–1928-as történetet Heimler maga csinálta meg.

A könyv meglehetősen elsikkadt, adata sok ugyan, de nem lévén a legtöbb alátámasztva, sokszor problematikusnak tűnik fel a tudományos olvasónak. Jellemző volt, hogy az 1865-ös hirdetőment fényképben közölték ugyan, és bár világosan látni rajta az 1864-es évszámot, az alatta lévő cím szerint 1869-es.

V. A soproni Zeneegyesület száz éves története vázlata. Sopron 1929, Székely. 33 p.

Ennek a füzetnek a története veszedelmesen hasonlít a megelőzőéhez és ugyanannak az évnek lévén a terméke, elmondhatni, hogy egy talajból fakadtak körülményeik. Az, hogy a Soproni muzsika története a *Századok* részéről megsemmisítő bírálatot kapott, csöppet sem zavart benne, hogy azért ne gyűjtsem a zenetörténeti adatokat. Éppen azért érdeklődéssel hallgattam Payr professzor híreit, aki gyakran emlegette, hogy a 100. évéhez közeledő Soproni Zeneegyesület részéről egyre másra zaklatják, írja meg a társulat történetét. Ugyanakkor biztosított és biztosan így is volt, hogy ő engem ajánlott e feladat megoldására. Az egyesület elnöke, Simon Elemér egészen biztosan nem tudott ezekről a dolgokról, és valójában Zwinz Károly, a karmester, rövid ideig volt szabadkőművességét megtagadó bankigazgató keverte a kártyát, és a jobboldali egyesületekkel erősen kacérkodó titkár. Az idő múlt, és Payr rendíthetetlen maradt.

Így 1929-ben már, méghozzá júniusban beállított hozzám Zwinz azzal, hogy a válsztmány engem kér meg a történet megírására. Akkor már én erősen készülődtem a burgenlandi munkáimra, és egyáltalában nem akartam elfogadni a felkérést; valósággal könyörgött Zwinz és Simont is bedobta az argumentumokba: engedtem. Jegyzeteim együtt voltak, nagy vesződséggel nem járt éppen a munka, de ott volt a baj, hogy a korrektúrát nem vállalhattam. Így történt, hogy elég sok a sajtóhiba, és egy helyütt a jegyzet csonkán mered, végül pedig senki sem tudta megmagyarázni, hogy került bele három színházi est hirdetése. Ezek miatt nem idézhetem teljes joggal Petőfit: „mit ránk kentek a *Századok*, lemoszuk a gyalázatot”.

A füzetet a jubileumi ünnepek alkalmával, október 20. körül két kézzel osztogatták, így a magyar zenei világ jeleseinek kezébe került; én Tóth Aladárral⁸ beszéltem, akinek félszavas dicsérete is sokat jelentett akkoriban, neki tetszett; erre nekibáto-

⁸ Tóth Aladár (1898–1968) zenetudós, Kossuth-díjas zenetörténész, zenekritikus.

rodva előhozta a *Századok* bírálatát, azt felelte rá, hogy mit szólnék hozzá, ha egy remek festmény egyik másik sarkában hibák volnának? A *Pesti Napló* soproni beszámolójában megkaptam azt a bizonyos fél dicséretet, mert engem „Nyugatmagyarország kultúrhistorikusának” [sic!] nevezett valamely dicsérő szóval.

A nevem ismét elbújít és csak a dolgozat végén volt olvasható, így a bibliográfiákban is véletlenül szerepel, csak Pukánszky Béla fedezte fel a szerző nevét a 33. lapon, és említette ezt meg a *Deutsch-ungarische Heimatblätter*-ben írt kedvező bírálatában. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy míg a Szépítő Egyesület egy fél hanggal sem emlékezett meg rólam, a Zeneegyesület elnöke, Simon Elemér levélben mondott köszönetet.

VI. Beiträge zur Geschichte der Musikkultur in Eisenstadt. Különlenyomat a Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereines V. (1931)-es évfolyamából. 22–27 p.

Amikor Kismartonban módom nyílt a templomi anyakönyveket átdolgoznom, nem csak a művészeti adatokat hajszoltam, hanem a zenetörténetet sem vesztettem szem elől. Így jutott birtokomba nagy csomó adat. Eredetileg olyan tanulmányra gondoltam, amelynek ezt lett volna a címe: A Haydn-város zenetörténete Haydn nélkül. Ugyanis ha valaki a napba néz, persze elvakul, mást már nem lát meg. A Haydn-kutatók sem gondoltak rá, hogy a városban van Haydn előtti és utáni korszak. Persze, hogy azért bőven volt szó a tanulmányban Haydnről is.

1931-ben még két helytörténeti folyóirata volt az új burgenlandi tartománynak, az erősen nacionalista *Burgenland*⁹ és a tárgyilagos, nyugodt hangú *Mitteilungen*.¹⁰ Itt ott írtam a *Burgenland*-ba is, mert hiszen vigyázni kellett nekem, idegen állampolgár lévén, de a *Mitteilungen*-nek alig volt száma, amelyben hosszabb-rövidebb közleményem ne jelent volna meg. 1932-ben a két folyóirat összeolvadt, és az új lap, *Burgenländische Heimatblätter* címen, ha nem is érte el *Mitteilungen* higgadt hangját, de a másik folyóirathoz képest tárgyilagos maradt.

A különlenyomat persze nem zavart nagyobb vizet. Tiszteletdíjat a lap nem fizetett, a külön lenyomatot pedig nem kellett fizetnem.

VII. Soproni ötvösök a XVI–XIX. században. Sopron 1931, Röttig-Romwalter. 39 p.

Tagadhatatlan, hogy az eredeti munkák, a *Magyar Művészet*-ben megjelenteken kívül nem voltak jelentősek és sokszor alkalmoszerűség jellemezte őket. A Soproni ötvösökről szóló munkámat a legjobb munkáim egyikének tartom és a tudományos világ is ezzel foglalkozott legtöbbet.

1923–24-ben az egyetemi vakációk alatt nagyon sokat dolgoztam a soproni levéltárban, tanácsjegyzőkönyvekből írtam ki a művészettörténeti adatokat, de kiterjeszkedtem az ötvösökre is. 1924-ben jelent meg éppen az ötvösökről egy kisebb cikkem a *Sopronvármegyében*. Akkoriban telepedett le Sopronban Holl Jenő vasútigazgató, nagy műbarát és sikeres műgyűjtő. Az említett cikket nagy érdeklődéssel olvasta, először azt gondolta, hogy vasutas bátyám a szerző, hívatta is, de tőle megtudva, ki

⁹ Burgenland – Vierteljahreshefte für Landeskunde, Heimatschutz und Denkmalpflege.

¹⁰ Mitteilungen des Burgenländischen Heimat- und Naturschutzvereines

vagyok, feltétlenül meg akart ismerni a legközelebbi vakációm alkalmával. Egészen különös kedves modorú ember volt magánérinkezésben, és nekem holtáig jó ember maradt: később kormányfőtanácsos lett, persze méltóságos címmel, ami irányomban nem tette pöffeszkedővé, sőt 1933-ban tegeződni is kezdett velem.

A soproni ötvösségről azért olvasott szívesen, mert elhatározta, hogy ezüstgyűjteményét soproni darabokkal gyarapítja, ehhez jó segítséget adhattam neki. Kölcsönös útbaigazítások után előhozakodtam vele, hogy hiszen nekem kéziratban meg van már a soproni ötvösség története: hanem még 1928 körül Majovszky Pálnál megismerkedtem Kőszegi Winkler Elemérrel, aki az ország ötvösjegyeit gyűjtötte, elkerlte néhány hétre a kéziratot és sohasem kaptam tőle vissza, mert hiszen ő Lőcsén élt. Így eléggé veszélyben forgott a nagy szorgalommal egybegyűlt anyag és mikor Holl Jenő ígéretet tett, hogy anyagilag támogatja a könyv kiadását, megírtam még egyszer. Steiner Antal és Holl Jenő társaságában végigjártam a templomi kincstárakat is és Steinerrel rajzoltattam a jegyeket. Három tábla telt ki belőlük. aztán 1931 tavaszán a Röttig-Romwalter nyomda szépen kiállítva kihozta. Hiba alig akadt benne.

Holl Jenőnek és feleségének ajánlottam: reggel megkaptam a példányokat, egyet persze felvittem Holléknak, akik uzsonnára hívtak meg, majd egynéhány példányt szétvittem jó barátoknak és ismerősnek. Mikor délután kimentem a Lőver aljába, ahol Hollék laktak, szembejött velem Házi Jenő. Képzeltető izgalomban kérdeztem, mit szól a délelőtt neki átnyújtott munkáról. Ő, szokott száraz hangján csak ennyit mondott: Meg lehet vele elégedve. Persze ez is már igen nagy dicséret volt a részéről és úgy is tekintettem. Eszembe jutott a korán elhunyt Winkler Elemér művelődéstörténész, aki csak úgy epedett utána, hogy Házitól egy dicsérő szót kaphasson, de nem kapott sohasem, úgy is szállt sírba. Hollék persze igen kedvesen fogadtak és köszönték a megtiszteltetést. Sajnos másnap Holl olyan formában tette fel a kérdést a támogatást illetőleg, hogy jobbnak láttam nem emlékeztetni ígéretére. ugyanis kissé zavartan kezdett a támogatásról beszélni, hogy hány példányt vegyen át: húszat vagy harmincat? Így azt mondtam tízet, ami kb. 30 pengőt jelentett, a dolog abban maradt. A példányok nem nagyon fogytak, legalábbis Sopronban nem, de a tudományos világ igenis tudomást szerzett róla és 19 ismertetés jelent meg, ebből újsághat (Sopron, Budapest, Pozsony, Kismarton), a többi belföldi és külföldi folyóirat vagy évkönyv. Különösen jelentős volt számomra Mihalik Sándornak ismertetése a *Századokban*, amely egészen kivételesen dicsérő bírálat volt amely egészen kivételesen dicsérő bírálat volt. Kiemelte, hogy magánemberként adtam ki a könyvet. Írásban megismerkedtünk és sokszor meleg támogatásban részesített a további évek folyamán. 1936-ban ismerkedtünk meg személyesen. Úgy látszik, hogy személyiségem nem tette rá azt a benyomást, mint leveleim, ettől fogva kapcsolatunk elhidegedett, és sohasem vált olyan barátivá, mint régebben volt. 1931 júliusában a müncheni Nationalmuseum vendégeként eljutottam Augsburgba is, nagy és kellemes meglepetésemre az ottani múzeumi szakemberek már ismerték az ötvöskönyv révén nevemet.

VIII. Katalog der Gedächtnisausstellung–Haydn der Sammlung-Wolf in Eisenstadt

Mikor már 1930 táján híre ment, hogy 1932-ben nagy Haydn ünnepek lesznek, a zeneszerző születésének 200. évfordulóján, elkezdtem a vezetésem alatt álló Wolf Múzeum Haydn-anyagának bővítését. Wolf Sándor nagy kedvvel fogadta előterjesz-

téseimet, és valóban igen értékes anyag gyűlhetett össze bőkezűsége folytán. Az anyag meglevő része már 1931-ben felállításra került, majd az ünnepség idejére három szobás kiállítássá növekedett. Wolf Sándor lelkesültségében elhatározta, hogy katalógust ad ki róla. Akkoriban dolgozott Ernst Friedrich Schmid zenetörténész Bécsben és Kismartonban. A katalógus számára egy dolgozatot írt, amelynek illusztrációjaként egy Haydn-indulót és az Alleluja kézirat egy lapját reprodukáltatta a múzeum tulajdonosa, a címlapon pedig az Évszakok első kiadásának metszetét sokszoroztatta. Csak az volt a baj, hogy Wolf Sándor szinte naponta újabb és újabb anyagot vásárolt, és a kiszedett szöveget állandóan változtattuk. Késő éjjelekig dolgoztam fent Bécsben a nyomdában; maga a kiállítás is igen sok ügyel-bajjal járt, mert 3–4 foknál kellett a fűtetlen helyiségekben dolgozni, segéd munkásaim ott is hagytak. No de a végén minden elkészült, és a kiállítás megnyitása előtt való nap, azt hiszem április 3-án megjött a több száz katalógus. Valóban nagyon szép nyomás és kiállítás, és dicsérte gazdám nagy műszeretét, áldozatkészségét. Volt egy különlegesen kötött fajta is, abból csak kiváltságosok kaptak. 1938-ban már nem volt egyetlen példány sem. Nekem a sok elismerésen kívül csak fejszába és idegkimerültség jutott, amelyből nehezen lábaltam ki. Egyébként a *Burgenländische Heimatblätter*-ben több Haydn-vonatkozó cikkem jelent meg 1932 folyamán, az egyik a Wolf Múzeumban lévő Haydn-leveleket mutatta be, ezt a cikket Wolf Sándor különlenyomatban is kiadta, egyben egy-két képpel. Ezt a munkámat tehát bátran nagyobb munkáim közé számíthatom, mert nem egyezik meg teljesen a folyóiratban megjelent alakjával.

IX. Sopron környékének műemlékei. Sopron, 1932, Székely. 112 lap + VIII képes tábla.

1932 áprilisában megnyílt a Haydn-émlékiállítás Kismartonban, a közönség kézhez kaphatta az általam szerkesztett katalógust, és a *Burgenländische Heimatblätter*-ben több cikkemet olvashatta. Én pedig halálos fáradtságot éreztem és állandó főfájás gyötört. Hónapok elmúltak, mire egyáltalában kedvem volt valamihez. Hogy mégis kis változatosságot szerezsek magamnak, a mindig Sopronban töltött hétfői szabadnapjaim egyikén elhatároztam, hogy kipróbálom az akkor megnyílt autóbuszvonalat a Fertő mentén. Nem ismertem még akkor Balfon kívül egy falut sem. (Balfon is csak inkább a fürdőtelepet). Egyik nyári hétfő-délután tehát kiutaztam Hidegségre. A helyen álló templom zártan fogadott, a plébános, Jenő bátyám iskolatársa, Fodor Pál, sehol, kószáltam a faluban céltalanul, míg végre elkövetkezett az autóbusz indulásának ideje. Ott a megállónál akadt rám Fodor Pál, rögtön felragadott, megnéztem a rendkívül érdekes templomot, egy bécsi ezüst kelyhet is találtam, ittam a nagyszerű hideg forrásból, és megígérve, hogy a legközelebbi hétfőn ismét kimegyek, de ezúttal Fodorral Hidegségről Fertőhomokra, felrissülve tértem haza Sopronba. Nehezen vártam a következő hétfői szabadnapot. Hidegségről gyalog mentünk át Homokra, sok érdekes nem volt, de Hidegségen átnéztem a rendkívül érdekes plébániai krónikákat, benne a később oly híressé vált freskók említését is megtaláltam. Hazatérve egy nagyobb cikket írtam a *Soproni Hírlap*-ba „Művészettörténeti barangolások Sopron környékén” címen. Nagy visszhangja támadt. Lépten-nyomon hallottam, hogy a barangolások leírását ne csak folytassam, hanem adjam is ki külön kötetben. Magam is úgy gondoltam, hogy ezzel mégis csak megvethetjük a magyar művészeti topográfia alap-

ját. A nyomdával megalkudtam, bár az első cikket már szétbontották, és attól fogva ment a dolog ősz elejéig. Közben Holl Jenő figyelmeztetett, hogy Simon Elemér főispán hivataloskodásának 10. évét éri meg az ősszel, és ha neki ajánlanám a megjelenő kötetet, azzal továbbra is biztosítanám magamnak jóindulatát, amelyre bizony nagy szükség volt a magam különleges kettős életében. Holl elintézte, ő szólt neki, és Simon beleegyezett. A munka pedig folyt. A roppant gazdag Fertőszéplak, Hegykő, Fertőboz az autóbusz vonal mentén lévén nem volt nehézség, legfeljebb az, hogy este a vasútra gyalog kellett mennem; aztán Ágfalva, Bánfalva itt voltak orrom előtt, Harkára gyalogolni kellett, Nagycenket vonaton érhettem el, és végre a drága Fertőrákos, ahol a tisztartó nem csak ebédre látott vendégül, hanem bevitetett kocsin Sopronba. No meg Kópháza! Most ismertem csak igazán meg a környéket és bámultam művészeti emlékeinek érdekességén, gazdagságán.

Lelki nyomottságom teljesen eltűnt, a hétfők jelentették nekem az igazi vasárnapot. Minthogy a Székely-nyomda adta ki a kormánypárti *Soproni Hírlapot* és így Simon főispán ünneplése szívügyük volt, tehát könyvem nyomása sem akadozott, bár nemcsak Hidegséget és Homokot nyomták újból, hanem művészettörténeti áttekintést, irodalmat, művészjegyzéket és német összefoglalást is. A nyolc táblán 11 kép jelent meg, javarészt a magam felvétele és természetesen újonnan klisére vett; ezenkívül még térképet is csináltattam.

A kis kötet megjelent és amilyen szerencsém volt, hogy csak 300 példányt mertem nyomtatni, az pár hónap alatt elkelt. Simon Elemérnek is tetszett, de aztán a Bethlen-kormányral együtt ő is letűnt. Anyagi hasznom a könyvből nem volt, de ráfizetésem sem. Viszont nagy ösztönzést adott. Vele egyidőben jelent meg a Pannonhalmi Szemlében és különnyomatként is Mihályi Ernőnek a Magyar falu művészete című hasonló műve, de határozatlan egységeket vett ki a Dunántúlról és így egymás mellé helyezett mozaikdarabnak tűnik fel az egész. Az anyagiakon túl a könyvnek sikere volt, jó bírálatok jelentek meg róla, nem feledve el, hogy támogatás nélkül végeztem el a sok fizikai fáradsággal járó munkát. Valóban úgy is volt, hogy amit az osztrák topográfián kerestem, beleöltem ebbe és a következő Sopron megyei műemlékes könyvecskékbe, mert hogy ráfizetés nem volt, az alatt csak azt értem, hogy a nyomdát és a kliséit meg tudtam fizetni a bevételből.

X. Kunstdenkmal der Freistadt Eisenstadt, Rust und des pol. Bezirkes Eisens-tadt. Baden 1932 Rohrer.

A Haydn-év végén, december közepén jelent meg az osztrák Kunsttopographie 24. köteteként addigi életem főműve. Azért is főműve, mert doktorátusom óta eltelt hét esztendőmet fogta át. Persze szó sincs róla, hogy hét esztendeig csak ezen dolgoztam volna, sokáig tartott, hogy végre kiderült: most nagyjából minden idegszálamat ez foglalkoztatja.

A kezdet nagyon egyszerű. 1926 elején a Rábaközi nyomdában fálnak támasztott nagyobb üzleti könyvet láttam porosodni; kérdésekre elmondták, hogy rosszul sikerült példány, el akarják tüzelni. Persze hogy örömet nekem ajándékozták. Baja az volt, hogy kb. a 130. laptól fogva kiszakadt vagy 50 lap, egyébként margós, jól vonalazott könyv volt. Rövid habozás után arra használtam fel, hogy minden egyes lapra egy-egy faluról feljegyeztem, amit róla művészettörténeti vonatkozásban találtam olvas-

mányaim során, főleg Gerecze műemlékjegyzékét, Payr, Házi és mások munkáit használtam fel, egyébként 1920-ban a levéltár akkori hírlapanyagát feldolgoztam bibliográfiában, onnan sok adatom volt. Ez a könyvem segített benne, hogy amikor Kismartonba kerültem, a Wolf Múzeum mellé műemléki állomást szerveztem, és ez a könyv szolgált alapul a leltáraknak. Így keltődött fel az érdeklődés egyáltalában a topográfia iránt a burgenlandi vezető körökben is, és 1927 nyarán egy 9 napos autókörútra hívtak meg, könyvemmel együtt, amely alkalommal Dagobert Frey, Makart fényképész és a tartományi vezetőség részéről Fitler Pál levéltáros társaságában megismerhettem az egész Burgenlandot. Frey már korábban megismertem, mert a burgenlandi topográfia kérdése ekkor már nagyon érőben volt és Wolf Sándor engem ajánlott a Denkmalamtnak. A 9 napos út alatt még jobban megismert és a topográfia költségeire nézve is beszélgettek Frey és Fitler, minden úgy látszódott, hogy a feladat nekem jut majd. Én valami nagyon nem hittem benne, főleg mert Frey még 1927-ben *Burgenland* címen egy nagyon csinos kötetet jelentetett meg utunkról és abban rólam egyetlen más természetű említésen kívül hallgatott. Mégis 1928 elején már eléggé kialakult a dolog: a tartomány fizeti a felvételek költségét, azaz az én kiadásaimat, a Denkmalamt gondoskodik a szerkesztésről, ellenőrzésről, kiadót szerez, mely utóbbinak az augsburgi Filser Verlag már hajlandóságot is mutatott.

Egy nagy dolog volt hátra, magammal elintézni, el merem-e vállalni. A feladat óriásinak tűnt fel, egy kikristályosodott rendszert elfogadni, amilyen az osztrák topográfia volt, abba beleilleszkedni a magam eléggé selejtes iskolázottságával, nagyon meggondolandó volt. Ez irányban Frey és Wolf Sándor egyaránt próbáltak megnyugtatni. Maga az, hogy a tartomány engem, a magyar állampolgárt elfogadott, mutatta, hogy más nem akadt volna, aki ezt helyismereteknek hasonlóan bővíben el merné vállalni. De volt egy másik kritikus pont. Hasztalan mondogattam magamban, hogy a szolgálat az általános művészettörténetnek szól, egy hang azt mondta bennem, hogy szülőhazám ellen való vétek lesz ez a munka. Végül is egy olyan területről van szó, amely nem is oly régen magyar volt, és amelyre joggal, nem joggal, de számot tartunk, művészeti emlékeinek feldolgozásával mintegy annak hódolok be, hogy ez már nem a mienk. Akkoriban, amikor a honfibu csorgott a hivatalos emberek ajkán, persze valóban meggondolandó volt a dolog olyan embernek, aki életét két ország közt osztotta meg. Így gondoltam rá, hogy mivel 1928 elején a *Magyar Művészet* soproni száma miatt szándékom volt Pannonhalmára menni és Mihályi Ernővel ez ügyben tárgyalni, tőle kérek tanácsot. Órák hosszat folyt a vita; elismerte, hogy ilyen feladat, amelyből tulajdonképpen megtanulom a mesterséget, nem akadna egyébként, de éppen mert mégis Magyarországon is tevékenykedem, félős, hogy bojkott vagy ilyesmi lesz a részem. Végül is a kétélűség hangoztatása után úgy láttam, hogy inkább ellene van a dolognak, mint mellette. Minthogy közben megindultak Majovszkyval is a tárgyalások a *Magyar Művészet* soproni számát illetőleg és vele bizalmasabb viszonyba kerültem, ő hozzá is fordultam. „Természetesen egyéni véleményemet adom, kezdi 1928. április 3-án írt levelében, de azt minden jóindulatú ember a mi tereününkön a magáénak fogja vallani. Ha Hekler professzor *Henszlmann Lapjai* Bruno Grimschitz, a *Magyar Művészet* Ludwig Baldass és Heinrich Schwartz cikkeit közli, úgy csak méltányos, ha egy osztrák publicatio viszonzásul magyar művészeti író munkáját hozza. Hiszen még osztrák politikai közlönyök is hoznak felelős magyar politikusoktól – általuk minden

bizonytalán honorált – cikkeket. Azután meg az osztrák Frey–Tietze-féle topográfiában közölt feldolgozás – esetleg kivonatossan és körülbelül egyidejűleg a Magyar Művészetben is hozható. Tehát a munka nemcsak az osztrákok számára íródna osztrák hivatalos kiadványban, hanem egyidőben a magyar közönség részére is magyarul. Úgy-e? S nem ellenséges szellemben írná meg.” Majovszky később is nyilatkozott még az ügyre nézve 1928. szeptember 18-án, a magyar Kunsttopográfiára írja: „amit a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottsága évtizedek óta nem bírt és nem tud megcsinálni. Az, hogy a Burgenlandé fog elsőnek megszületni, rettenetes szégyene a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottságának, az pedig, hogy a magyar Csatkai a megteremtője, az dicsősége Csatkai dr-nak és öröme mindnyájunknak.”

A munkát tehát 1928 júniusában a korábbi kötetek szorgos áttanulmányozása után megkezdtem, de az első falunál már láttam, hogy iskolai bölcsességem egy krajcárt nem ér e területen. Tehát elkezdtem az épületrészek tanulmányozását építészeti könyvek alapján és lassan-lassan belejöttem a munkába. Egészségileg pompás dolog volt az örökös vándorlás erdőn, mezőn, fényképeztem is nagyban. 1928 őszére megvolt a 25 község. Frey ekkor három napot töltött velem és megállapította, hogy meghatározásaim jók, de a fogalmazások gyöngék. 1929-ben Kismartont és Rusztot dolgoztam fel, egyúttal Frey tanácsára az egész környéket, azaz 25 falut újból bejártam. Míg az első évben sokhelyütt kietlen volt a fogadtatásom, most már egyik pap tovább adta a híreimet, igen jól ment a sorom, a többnyire magyar érzelmű idősebb papoknál. Ritka helyen engedtek el ebéd, vagy uzsonna nélkül. De ugyanúgy előkerültek a rejtett kincsek is. 1930-ban Dagobert Frey végigjárta velem az összes helyet és ellenőrizte. Ez év végére átadtam neki a bevezetést, ahogy én képzeltem; úgy találta jónak, hogy az adatok alapján inkább ő írja meg, ahogy történt is, de 1932 elején elhagyta Bécset és Boroszlóba ment egyetemi tanárnak. A kötet gondozása volt tanáromra, Karl Ginhartra maradt, aki igen jó kedélyű karintiai ember volt, nagy tudású is, de bizonyos értelemben hanyag. A kötet szövegét rábízta egy Schwartz nevű mérnökdoktorra, aki hihetetlen alapossággal látott neki és fényképek alapján döntött egy-egy kifejezésről, emiatt sokszor fel is hívott Bécsbe. Frey már nem törődött a dolgokkal, Ginhart természetében volt a nemtörődömség, így 1932 elején majdnem kátyúba került az egész ügy az Esterházy kottéria miatt. Annak idején ugyanis Frey kieszközölte, hogy a kismartoni Esterházy-kastély több részletét leírhassem és fényképezhessem. Mikor már a kefelenyomatok kezdtek szálalogni 1932 elején, Frey a kastélyra vonatkozó részeket megküldte a hercegi igazgatóságnak. Titokban valami szubvencióra gondolt, de meglepő válasz érkezett, ám most már az ő távollétében. A hercegség azzal, hogy csak a fényképezést, de a közlést nem engedte meg, kb. 10 lapot nem enged kinyomtatni. Volt persze nagy riadalom és Ginhart a maga könnyed modorában azt telefonálta, hogy gondoljak ki 10 lapot a kastély megfelelő részeinek pótlására. Szerencsére a Denkmalamt nem vette ennyire lazán a dolgot, valami dr. Ambros nevű jogtanácsos igen udvarias levélben összegezte, hogy mennyiben helytálló a fényképezési jog és a közlési jog, ha egy készülő könyvről beszélünk. De minthogy a hercegnek személyes joga, mit enged és mit nem enged közölni, a Bundesdenkmalamt nem fogja a kívánt részeket hozni, viszont költségei fejében, nyomás, új nyomás, képek, új képek stb. 10.000 schilling megfizetését kéri. Erre persze a hercegség is visszavonta a tilalmat, azaz egypár festmény említését nem

engedte csak. Ekkor már megvolt a tördelés és nagyjából elkészült a tárgymutató is. Sajna az utóbbiban benne maradtak a törölt részek.

A nagy és bonyolult tárgymutatót 1932 nyarán csináltam meg, nem éppen nagyon jó egészségi állapotban, de elkészült. Maga a könyv kis híján mégsem került nyilvánosságra, ugyanis a Filser Verlag Augsburgban megbukott, és a könyvet a badeni Rohrer Verlag vette át; Filserék csődtömegébe belevonták a topográfiát és karácsony táján csak egypár szerzői példány került a világ elé. Én kaptam tiszteletdíj fejében 1000 schillinget, minden kiadásomat, ami az utakat illeti, megtérítette a tartomány, persze az elszámolásnál lehetett 2. osztályt számítani, vagy autóbust és gyalogoltam, így ott is valami nyereségem akadt.

A kötet 1933-ban lett nyilvános, és a tartománynál nagy haragot váltott ki. Én ugyanis, ahogy Majovszky is írta, nem akartam bele politikát belevinni és tárgyilagosan állítottam össze a falvak történetét. Frey később azt mondta, hogy ő akkor már nem szólhatott bele, mikor ez a rész készült, de Ginhartnak el kellett volna olvasnia, végül a költségeket a tartomány viselte nagyrészen, és így annak nacionalista érdekeit sem lehetett volna szem elől téveszteni. A komolyabb körök azonban szívesen fogadták a dolgot és nemsokára Kampis Antal a *Magyar Művészet*-ben vette üllőjére. Sajnos nacionalista módon esett neki és Freyvel vitázott, ilyenforma kijelentéseivel hogy a kismartoni művészet a pest-budaiak függeléke (fordította igaz), eléggé elvette a bírálat komolyságát, egyébként a szidalom inkább a magyar tunyaságnak szól, hogy megtörténhetett ez a dolog és nem korábban fedezték fel, amikor még magyar imperium alatt volt, a sok műemléket. Engem elég hamar elintéz, hangyaszorgalmúnak nevezett, és hogy sokat köszönhet nekem az osztrák tudomány, de tán maga is megijedt ettől a helytelen beállítottságtól, és hozzátette, de általában a tudomány is. E bírálatról szó esett köztém és Zádor Anna közt, aki persze nem volt sohasem nacionalista, ezt mondta, hogy másképp Magyarországon nem lehetett ezt a bírálatot megírni. Annál meglepőbb volt, amikor a *Századok* foglalkozott vele. Fleischer Gyula írta a kritikát. Szomolnoki származású, de élete nagyrészt Bécsben töltötte, csodálatos higadtsággal írt a könyvről. A rólam szóló rész egyenesen megindított; megírta, hogy még az vigasztaló, hogy magyar ember írta a könyvet és hogy rám itthon szükség van, csekély anyagi áldozattal el lehetett volna érni, hogy itthon dolgozhassam stb. Mint-hogy engem halálra ijesztgettek, milyen lesz majd ez a bírálat és a *Századok* részéről már volt tapasztalatom a bírálatokat illetően, nagy megkönnyebbülést és nagy elégtelt éreztem. Fleischernek rögtön írtam, megköszöntem, hogy ismeretlenül is rátapintott a magyar íróság lényegére. Szívesen válaszolt: ha tudta volna, hogy mennyi gyötrődésem volt emiatt, még jobban megnyugtatóan ír. Így kezdődött kb. 4 éven át levélváltásunk, többször meghívott szállásra is, de valami módon elmaradt a megismerkedés. Sajnálom, hogy ennyire világosan látó ember hogy hajolhatott a hírek szerint ennyire jobb oldalra.

A burgenlandi tartományfőnökség meglehetősen elzárkózott a könyv miatt előlem és 1936-ig nem is jelent meg semmiféle írásművem Kismartonban. A Liszt-év meghozta ismét az együttműködést 1936-ban. 1938-ban kaptam olyan híreket, hogy a topográfiát a könyvtárakból kiselejtezték és elégették. Mennyiben igaz, nem tudtam ellenőrizni, annyi bizonyosnak látszik, hogy kevés példánya forog és hogy megszerezni manapság nem lehet. Az is igaz, hogy sokszor idézi az osztrák és magyar iroda-

lom, tehát hasznos, hogy mikor 1953-ban az „első” burgenlandi művészettörténeti kiállítás rendezték, a katalógus előszavában Baldass a burgenlandi művészek kiderítését egyszerűen Freynek tulajdonította, aki pedig a topográfia bevezetésében pontosan és több helyütt megírta, hogy az én adataimat használta fel.

XI. Sopron vármegye műemlékei. II. sorozat. Sopron, 1934. 118 p. XII tábla.

1933-ban édesanyám halála miatt általában keveset dolgoztam, és csak 1934-ben látam hozzá, hogy a magyar topográfiát folytassam. A szöveg a bevezetés és irodalom, művészjegyzék nélkül a *Soproni Hírlap*ban jelent meg. A feldolgozott falvak száma 16 volt, eléggé összevissza ment, és semmiféle földrajzi vagy művészeti egységbe nem volt foglalható. Ezért nem is nagyon sikerült a könyv. Az alispán, Gévay-Wolf Lajos igen nagy érdeklődést mutatott, és javaslatára úgy emlékszem 200 pengőt adott is a megye a klisékre, amelyek száma így az előző könyvhöz képest emelkedett. Sajnos a cím körül zavar volt; akkoriban még szándékom volt a Sopron környékének műemlékeit, most már mint Sopron vármegye műemlékeinek első kötetét kiadni, de hiányzott a pénz rá és a vállalkozó kedv is. Így a kötet és a következő is nem tökéletes joggal viseli a 2. és 3. kötet alcímet. Voltak eléggé nehezen megközelíthető falvak is, de jókedvvel jártam az utakat. Agyagosszergényt Süttör felől akartam megközelíteni, közben majdnem belevesztem a Hanságba. Volt olyan utam is, amely két napot vett igénybe, így p[éldának] o[káért] vonaton utaztam Petőházára, onnan szintén vonaton Kapuvárra, onnan pedig gyalog az eszterházi állomásig masíroztam, ott megháltam, és másnap hajnalban vonaton Sarródra, Sarróról ismét gyalog az eszterházi állomásra, majd vonaton Sopronba.

A könyv fogadtatása nem volt szerfelett kedvező, nem arról van szó, hogy nem írtak volna róla jól, de nem nagyon kelt. Igaz, a nyomda is igen rossz papírt adott, sárga borítólapja is kellemetlen hatást tett, még 1938-ban százával állott a szekrényben a példány. És engem is visszatartott a folytatástól, legalábbis egy évre.

XII. Emlékezés Esterházy Pál nádorra születésének 300 évfordulója alkalmából. Sopron 1935. Különlenyomat a Soproni Hírlapból. 34 p.

A *Soproni Hírlap*ban megjelent és aztán különlenyomatként kb. 100 példányban kiadott életrajzot szívesen írtam, mert érdekelt a szomszédos barokk főúr sokrétű jellege. Hibáit is felsoroltam, de bár nem védtem, művészetpártolása, zenekedvelése valamennyire magától is ellensúlyozta e meglehetősen nagy hibákat. A titkos reménység mindig élt bennem, hogy efféle munkákkal tán elnyerem egyszer az engedelmet, hogy az Esterházy-levéltárban dolgozhassam. Persze még annyira sem vittem, hogy legalább az elzárt kastélyokat, p[éldának] o[káért] Eszterházát láthassam. Maga a herceg tán nem is lett volna ellene, hanem környezete oligarchikusabb volt, mint ő maga. Mikor valamit megküldtem, udvarias írást kaptam köszönettel az ő nevében. De egyszer, mikor főembere szabadságon lehetett, maga köszönte meg és közvetlen hangot is ütött meg, hogy már egész rekesze van az én dolgaimból.

A különlenyomatot kedves és mindig fáradhatatlan támogatómnak, Sümeghy Dezsőnek és feleségének ajánlottam; sajnos keserves sajtóhiba csúfította el az aján-

lást, feleségének helyett „felsegének”; igaz, hogy ezt sem a házaspár, sem én nem vettük észre az ünnepélyes átadásnál, egy negyedik hívta fel rá a figyelmünket.

XIII. Die fürstlich Esterházyischen Druckereien in Eisenstadt. Különlenyomat a Burgenländische Heimatblätter 1936. évi első számából. 7 p.

Castle Eduárd, a bécsi egyetemen a német irodalomtörténet tanára állandóan bízott, hogy írjam meg a kismartoni nyomdászat történetét. Állandóan az vetettem el, hogy az anyag jelentéktelen; hogy ezt bebizonyítsam (és főleg, hogy disszertációval kísérletező egyetemi hallgatók lemenjenek a nyakamról), megírtam a történetet és a *Heimatblätter*ben közöltem. A különlenyomatot pedig azért csináltattam, mert a szerkesztőség nem akarta a legrégebb nyomdai terméket reprodukáltatni. Ez ugyanis latin nyelvű írás volt, és hiába, a nacionalista szellem nagyon erőre kapott már akkoriban az osztrákok közt. Nekem személyes kedves emlékem is volt az a nyomtatvány, ugyanis 1920 körül láttam hirdelve egy bécsi antiquárium katalógusában. Majdnem 15 év múltán megtaláltam a jegyzetemet, és Wolf Sándor kellett hozzá, hogy az antiquáriumban kikeressék a füzetet és az árszabást áttegyék a schillingre. A dolgozat tehát megjelent, Castle vállalt, hát csak ennyi az egész? Attól fogva nem adta ki disszertációnak. A füzet erősen helyi érdekű, de pontos, rendes munka. Jellemző, hogy az évfolyam tartalomjegyzékéből kimaradt.

XIV. Versuch einer Franz Liszt-Ikonographie. Különlenyomat a Burgenländische Heimatblätter V. évfolyamából. 14 p. IV képes tábla.

A tanulmány több év gyűjtés eredménye. Mért jutott eszembe, magam sem tudom, de nagyon szeretem Liszt zenéjét és mint embert, minden hibája ellenére, becsülöm, emléket tisztetem. Mikor 1936 elején összeállítottam, nem pusztán felsorolásra gondoltam, hanem bizonyos mértékig művészettörténetbe ágyazva adni, de hogy éppen a *Burgenländische Heimatblätter* fogadta el, hát mellőztem a sok szót és inkább felsorolás lett belőle, míg a tervezett körítést elapróztam a *Magyar Művészet*ben, a *Tükör*ben megjelent kisebb képes cikkekben. A felsorolás egyébként 344 tételből áll, tehát tekintélyes szám, méghozzá jóformán Liszt életében készült képmásokról van szó. A képek egy részét a folyóiratból vettem, de több klisé is csináltattam hozzá, és a füzetet Löwy Fridának, kedves pártfogómnak ajánlottam. Úgy látszik, az ajánlásokban üldözött a balszerencse, mert ennek szövegét is rosszul nyomták, de a mindössze 50 példányban kijavítottam. Nagy és szorgalmas munka volt, és akinek kezébe került, tetszett is, egy-két német nyelvű ismertetés is akadt róla. A dolog humoros oldalához tartozik, hogy bár reményem nem volt a további kiadásra, gyűjtöttem a Liszt képeket 1948-ig; akkor a budapesti egyetemen Böhm László rádió-főrendező pontosan ezt a tárgyat választotta ki doktori disszertációnak; hosszabb időt töltött Sopronban, nálam is lakott, és így fabrikáltuk össze az új munkát, persze az ő neve alatt, no de legalább felhasználta a füzet óta gyűjtött anyagot is. A belső humor abban nyilvánult, hogy én okoltam meg, mért kellett a tárgyat újból feldolgozni; ami rosszat lehet, azt mind elmondtam a szegény és jobb sorsra érdemes füzetéről, magamban pedig a magyar közmondást mormogtam: Inkább a magunk keze üssön, mint a másé.

XV. Franz Liszt. Katalog des Franz Liszt Gedächtniszimmers der Sammlung Wolf in Eisenstadt. Wien, 1936. 9 p.

A Haydn-kiállítás nagy sikere arra készítetett, hogy Liszt Ferencnek is hasonló gyűjteményt szervezzek a Wolf-múzeumban. Azonban Wolf Sándor anyagi helyzete sem volt már annyira kedvező és Liszt kevésbé érdekelte, a politikai események is kedvét szegték, az évek során gyűjtött anyag nem volt rendkívül lenyűgöző. Mégis hajlandó volt a Haydn-katalógusnál jelentékenyen egyszerűbb katalógus kiadására. Még a címlapon is én adtam a kliséjét, hogy mégis szebb formája legyen, ő pedig két unikumnak számító fényképet reprodukáltatott. Ismét Bécsben készült a nyomás, és az utolsó percek forgatagában esett meg velem, hogy bár akkor már majdnem két évtizede foglalkoztam Liszttel, mégis azt írtam, hogy Liszt Weimarban halt meg, mi is szégyenemre, így is került nyomtatásba.

XVI. Liszt a mienk! Bp. 1936, Dante. 24 p. + LIV tábla.

1935 őszén Budapesten jártam és akkor a Dante kiadónál is bemutatkoztam, miután folyóiratában, az *Ünnepekben* már több cikkem jelent meg. Erdős nevű igazgatóval is beszéltem, aki felszólított, hogy nem állítanék-e össze egy Liszt-albumot, vagyis annak olyan képanyagát, amely lehetőleg új és ismeretlen módon hasson. Szívesen vállaltam, és rögtön magamban 10–15 pengőre szabtam a díját, mikor is Erdős megkérdezte, hogy 100 pengővel beérem-e? Hazatérve hajtogattam mindenhol, hogy Pesten a földön hever a pénz. Hozzá is láttam mindjárt egy megrendelt cikkhez is a kötet számára: Liszt Sopronban.

A képeket lehetőleg úgy állítottam össze, hogy a Wolf Múzeum eddig még nem közölt anyagát fényképeztettem. Mi ütött a kiadóba, nem tudom, de bár átvette a cikket és ki is fizette a tiszteletdíjat a képanyag összeállításáért; mégis a kiadást halasztgatta. Úgy gondolom azért, mert 1936 egész folyamán csak úgy jelengettek meg a Lisztről szóló képeskönyvek, első sorban a svájci Bori: *Liszt par l'image*, amely valóban nagyot sokat felölelt, aztán a magyar–német barátság alapján készült Matejka–Füssmann könyv, az utóbbinál megjegyzem, hogy képanyagért Matéka vagy Matejka hozzám is fordult és levelét így címezte: Cs. F. fényképész, maga a szöveg pedig üzleti hangú megrendelés volt. Az én könyvem 1936 végére jelent meg, amikor már a Liszt-zaj elcsitult, hogy ez mennyire fokozta kelendőségét, nem tudom, de egy bibliográfiában olvasom, hogy a könyvnek második kiadása is volt, erről nem tudtam. Egyébként a szövegrészt nem én állítottam össze, szerepelt benne régebbi cikkével Bartók, Hubay, Pourtalés stb. stb. Sajnálom, hogy csak az én nevemet írták doktori címmel, talán azért, hogy a sok nagy közt a senki megjelenésének létjogosultságát próbálják mentegetni.

XVII. Régi soproni házak, régi soproni családok. Sopron, 1936. Rábaközi Nyomda. 94 p.

Ennek a kis füzetnek tartalma a Sopronvármegyében jelent meg 1936 derekán és a nyomda kegyes volt 50 példányért kiadni könyv alakban, és még a címlap árát is velem fizettette, természetesen nekem kellett az 5 kép kliséjét megcsináltatni, illetőleg budapesti kiadótól kölcsön kérni. Maga a füzet 15 kis tanulmányt ad; hibája, hogy nem hozhatott pontos forrás meghatározást és a másik, hogy túlságos látszik, meny-

nyire érdekli a szerzőt a tárgya, nagyon erősen beleereszkedik néha a családok történetének szövevényébe. Egyébként szívesen fogadott munka volt, a kritika is elég kellemesen intéz el, Soproni akkori költője, Mészáros Sándor pedig azt mondta személyesen, hogy évek óta várta már tőlem ezt a munkát és folytatását kívánja. Gyakran keresik ma is, de persze sehol nem kapni.

XVIII. A 40 éves Soproni Képzőművészeti Kör története. Sopron, 1937. A Kör kiadása. 23 p.

A soproni Képzőművészeti Körnek 1925 óta voltam tagja és 1926-ban a választmányba is bevettem, az 1920-as évek végén Mende Gusztáv titkárt helyettesítettem, majd én lettem a titkár 1937-ig, így hát a legbelsőbb dolgokat is ismertem; azonkívül sokszor beszélgettem a régi dolgokról a kör alapítójával, Steiner Rezsővel is. Így esett rám a választás, hogy a 40 éves történetet megírjam. Eléggé zilált időmre esik ez a munka, mert akkoriban lett Józsi bátyám halálos beteg és halt meg tragikus gyorsasággal; másrészt tán nem szerénytelenség, ha azt mondom, hogy kinőttem az egyesületi történetek megírásából. A takarékoság azt kívánta, hogy a *Soproni Hírlap* hozza a tanulmányt, ha ugyan szabad annak nevezni, aztán lett belőle különlenyomat; elég kényszeredett szövegű munka, sok örömöm nem volt sem a megírásában, sem a megjelenésében.

XIX. Sopron vármegye műemlékei. III. sorozat. Sopron, 1937, Székely. 223 p. MXL tábla.

Már 1936 nyarán készült a könyv, ismét a *Soproni Hírlap*ban jelent meg a szöveg, de ezúttal már az összefoglalás is, majd 1937 első felében könyv alakban is napvilágot látott. Mivel 30 község szerepelt, az egész csepregi járás és mivel a vármegye 200 vagy 300 ft segélyt adott, és így a képanyag is 41 darabra emelkedett, nagyobb anyagi sikert vártam, mint a második kötettől, ezért 500 példányban nyomattam. Azonban csalódás volt a részem, mert a csepregi járás passzív maradt, a szokásos rendelők jelentkeztek, de újak nem, és így ráfizetés lett belőle. Különben a megírás sok örömet, de sok fáradtságot is okozott, most már igen távoli helyekre kellett menni, és sokszor igénybe venni a nagy urak kegyét, hogy kocsit kaphassak, különben alig tudtam volna lebonyolítani egy-egy nap a kitűzött célt. Jellemző eset volt az, amikor a lövői esperesnek megküldtem a második kötetet és levélben kértem, hogy nézegeesse és ez alapon támogasson esperesei kerületében, visszaküldte a könyvet és levelet, hogy ismeretlentől nem fogadja el. Így hát az akkori győri püspökhöz fordultam, aki felvilágosíthatta az esperest, mikor ténylegesen kint jártam nála, szinte rémülten mutogatótt meg kérés nélkül mindent. Jellegzetes volt a keresztényi tanítónál lefolyt látogatásom is: miközben vele beszélgettem (egyébként az újkéri pap ajánlott hozzá), berontott a felesége és átkozta a könyvvigéceket, bízta az urat, hogy meghallgatás nélkül lökjön ki, mert megint befonják. Alig lehetett lecsillapítani. Ebben az időben íratva meg a megye a történetét, erről minduntalan megjelent hír a lapokban; ugyanakkor azonban egyes emberek Soproni fejek, vagy megyei ismertető címen sorra járták a falvakat és életrajzokat gyűjtöttek 20–50 pengő árban; nagy szédelgés volt az egész; nem csoda, ha az én törekvéseimet összetévesztették ezekkel. Természetesen sohasem gyűjtöttem előfizetést. A III. kötet sok értékes adatot hoz és nagy remény-

séggel voltam a kapuvári és csornai járás gazdag vidéke iránt, de arra aztán nem került a sor, hogy a magam számára dolgozzam fel. A könyv egyébként legalábbis 250 példányban hentergett egy szekrényem mélyén, néha egy-egy kilóval megtoldottam a makulaturába menő anyagot; ma már persze nincs belőle, 1944-ben még több kiló maradt az egyik szekrényben, sorsáról nincs tudomásom.

XX. Idegenek a régi Sopronról. Scarbantia-füzetek. II. Dombóvár. 1938. 48 p. X. tábla.

1938. március 13-án kicsúszott alólam Kismarton, állás nélkül maradtam, szerencsére időben beköltöztem Sopronba, jegyzeteimnek csak kis töredéke szorult kint. Egyelőre mindkét soproni lapnak dolgoztam, a keresztény *Soproni Hírlap*nak szorultságom sem juttatta eszébe, hogy legalább pár fillért adjon, a *Sopronvármegye* valami keveset fizetett ugyan, de minduntalan betiltották, azonkívül pedig Parragi György, a főszerkesztő valami félreértés következtében hirtelen ellenséges magatartást kezdett tanúsítani. Készből éltem, amikor Thier László, a *Ödenburger Zeitung* munkatársa megkérdezte, hogy készülő könyvsorozata, a Scarbantia számára nem volna-e valamim. Thier Lászlóról még egyszer külön fejezet jelenik a soproni művelődés-történetében. Szenvedélyes gyűjtője mindennek, amiből valami tudományos morzsa is eshet le. Tehát újságcikkektől kezdve könyvekig, műtárgyak, régi pénzek, írások érdeklik, ezerrétű bibliográfiát készít; 1938-ban anyagilag igen jól állt, mert az *Ödenburger Zeitung* is rendesen fizetett, a nyomdában korrigált, a Műegyetem könyveit lektorálta, német összefoglalásokat készített, még zeneórákat is adott. Így indította el a Scarbantia könyvsorozatot, tán egy kissé abban a büszke öntudatban is, hogy ő fogja Sopronnak megmutatni, mi a szép könyv.

Természetem olyan, hogy nem egy dologra szoktam összpontosítani figyelmemet, egy pár adat és már látom, hová vezethet a gyűjtés; így írtam össze utazók egyéni megfigyeléseit Sopronról, néha csak egy sor volt az egész, néha lapokra terjedő feljegyzések, mint annak az ismeretlen utazónak a naplója, amely 1937 elején került a Wolf Múzeumba. Ezekből alakítottam ki a Scarbantia 2. füzetét. Thier számos képet ígért; tiszteletdíjat: nyolc pengőt és két tiszteletpéldányt. Együttal hozzájárult, hogy a könyvet kedves, szívbeli barátómnak, Zádor Annának ajánlhatom. A technikai munkákba nagyon erősen belefolyt Missuray-Lajos író, aki a maga erőszakos fellépésével sok mindent ki tudott harcolni. A könyvet ezúttal nem Sopronban nyomták, hanem Dombóvárt, mindamelllett kevés volt benne a hiba és 1938. július 25-én meg is kaptam a két példányt, az egyik Zádor Anna másnapi névnapjára még elérhetett Budapestre. Missuray-Krug a maga fellengzős modorában ki is jelentette: „A nő sírni fog örömeiben.” A nőnek azonban más gondjai voltak és nem sírt.

A könyv egyébként is igen rossz időben született meg. Ausztria kimúlt, Csehszlovákiára bármely nap sor kerülhetett, a diplomácia forrt, nálunk mindenki aggodalomban. A könyvet nemigen vették. Bírálát róla a *Soproni Szemlé*ben jelent meg. Mollay Károly inkább Thiert, a kiadót dicsérte, az írot eléggé balkézre hagyta és szemére hányta, hogy mért nem adta teljes listáját a Sopronra vonatkozó efféle leírásoknak és mért csonkán hozta az egyes feljegyzéseket. Később is akadt a *Szemlé*ben valaki, aki neki rúgatatott és patáliát csapott amiatt, hogy száraznak minősítettem egyes angol utazók leírását. Elvem a közlésben az volt, hogy egyéni nézeteket és meglátásokat köz-

lök, nem pedig statisztikai adatokat, amelyekről már annak idején megírták, hogy ha egy olasz templomról az utazó azt írja, hogy 200 méter hosszú, akkor dicsérni kell remek szemmértékét, hogy pillanat alatt le tudja mérni. A könyv nagy példányszámban porosodott a kiadónál és ha eredetileg csak két darabot kaptam is, később pár tucatot bocsátott kisebb cserékben a rendelkezésemre. Én jó könyvnek találok ma is, kiállítására nézve pedig tán a legszebb, amit egyáltalában Sopron kihozott.

XXI. A soproni exlibris története. Sopron 1938. Scarbantia füzetek 5. szám. 32 p. + XXXII tábla

A címlapon nevem előtt ez áll: összeállította Missuray-Krug Lajos és Thier László közreműködésével. Egyébként Hőgyész Pál előszavával. Még az Idegenek a régi Sopronban munkálatai közben merült fel az újabb munka lehetősége. Ígéretet kaptam 15 pengőre és 4–5 lapos összefoglalást kellett volna írnom, de belemelegedve a kutatásba az anyag egyre bővült, eszem ágában sem volt persze a tiszteletdíj felemelését sürgetnem, örültem a szép alkalomnak. A líceumi könyvtárban régi és hitelesen soproni darabok kerültek elő a 16. század végétől fogva. Sajnos Missuray-Krug sarlatán volt, és azzal, hogy rábeszélte mindenkit, csináljon akár pro forma is exlibrist, a könyvet elsekélyesítette, különösen amikor a soproni dilettáns festők is kezdték ostromolni a halhatatlanságot a könyvön keresztül. 10–27 lap tulajdonképp csak az én munkám, bevezetést maga Thier László írt, és előszót az akkori főispán, Hőgyészi. Thier valóban hihetetlen sokat ölt bele, és a nyomda tulajdonosai is vetekedve csináltattak hamar exlibrist és szótték bele a könyvbe műmelléklet címén. A címlapra a Képzőművészeti Kör exlibrise került, és műmellékletként Holl Jenő egyik rézlapjáról készült levonat. A könyvet Holl Jenő emlékének ajánlottuk, aki városunk legnagyobb gyűjtője is volt.

Azonban a könyv sikerét mindjárt az elején aláaköztötte¹¹ egy hírlapi támadás; Gallus László mérnök, aki pedig Füredi Oszkár mellett gyakornokoskodott, belekötött hajdani mesterének ex librisébe, melyet Ágoston Ernő készített régebben már, és amelyet elsőnek hoztunk: meztelen nőt ábrázolt tükörrel a Notre Dame előtt. A támadás egyaránt szólt az egyházellenesnek felfogható ábrázolásnak, a *l'art pour l'art*-nak, de szólhatott a zsidó építésznek, a neofita írónak, és a zsidó feleséggel bíró rajzolóknak. Egyházi részről ugyan megnyugtattak, hogy a rajz, ha nem is az egyház szellemét tükrözi, de nem lehet hibáztatni, mégis a könyvnek nagyon ártott, amúgy is 1938 őszén jelent meg, amikor Csehszlovákia napjai már meg voltak számolva, felkelők, diákok indultak honfoglalásra, telve volt izgalommal a világ. A könyv 8 pengő volt, nem kellett. Missuray-Krug még tovább rontotta a dolgot, ő volt utódom mint titkár a Képzőművészeti Körben, és ki akarta erőszakolni, hogy a Kör vásároljon nagyobb tételt, és egy titkos terve volt, ha ez sikerülne, hogy a kör jutalom címén adjon neki és nekem pénzt, amiről én persze hallani sem akartam. Egyébként az első javaslat is elbukott, Missuray-Krug érvényesülési törekvései lelepleződtek, a választmány nem volt hajlandó a könyvből vásárolni egy példányon kívül. Egyébként néhány hét múlva Missuray-Krug el is költözött Sopronból és a titkári szék Mende Gusztávra és rám maradt, 1939-től 1944-ig pedig ismét én vállaltam.

¹¹ Érte.

Igaz, hogy az említett túlbuzgalom a kötet szintjét rontotta, mégis igen takaros könyv volt, és nem érdemelte a teljes közönyt, amely feléje irányult; a kiadónál porosodtak a kötegek, mígnem csere és ajándékozás útján meg nem ritkultak és ma már csak antiquár példányokat lehet itt-ott belőle szerezni.

XXII. Idősebb és ifjabb Petz Dániel krónikája 1778–1939. Sopron 1940. 80 p.

A soproni városi múzeumnak dísztermében volt egy üvegszekrény, a jámbor látogató egy tornyot láthatott füzetekből és könyvekből a felirattal: soproni könyvek és krónikák. 1923-ban bátorkodtam ott szétnézni és egy csonka füzetet találtam kézírással: Krónika volt, még hozzá a javából, nem a város eseményeit, hanem egy család életét tükröztette. Egyes anyakönyvi utalások segítségével sikerült kiderítenem, hogy írója Petz Dániel posztóníró volt, a költő Petz Lipót nagyapja, Petz Gedeon professzor és Altdörfer Viktor zeneművész szépapja. Akkor, 1923-ban, egy hírlapi cikkben ismertettem a *Sopronvármegye* hasábjain, egy-két évvel később az *Ödenburger Zeitung*ban is, majd mikor írógépem volt, tehát 1928 után, elkértem a múzeumból és lemásoltam. 1940-ben felajánlottam a *Soproni Szemlé*nek.

Azt hiszem, akkor, amikor 1937-ben megindult a folyóirat, indítója és lelke, Heimler Károly már nyugalomba ment és idejét majdnem teljesen neki szentelte. Túl volt akkor már minden féltékenységen, azon a magaslaton élt, hogy városunk érdekében mindenkit segítsen a tudományos pályán, egyébként is kiadhatta a *Szép Sopront* és a *Soproni képeskönyvet*, készült a műemlékes kötet, én pedig állástalanul, kolduszegényen és társadalmilag zérussá süllyesztve úgysem remélhettem semmit. A Petz-krónikát tehát elláttam magyarázatokkal és a *Soproni Szemle* kiadta nagyobb zaj nélkül. 1945 után a *Volk und Heimat* című burgenlandi lap használta fel egyes adatait, és csodák csodájára még az én nevemet is megemlítette. Sajnáltam, hogy Heimler a bevezetésből kihagyta azokat az utalásokat, amelyek nyomán a krónika helyenként idillikussá váló hangjára figyelmeztettem az olvasót.

XXIII. A soproni szappanosok és gyertyamártók története. Sopron, 1941, Kremser Jenő kiadása. 16 p.

Nem tudom, magától jött-e el hozzám Kremser Jenő szappangyáros, vagy tán Karner Ödön mérnök ajánlotta, de mindenesetre megjelent nálam és előadta, hogy szeretné a cég történetét 100 éves fennállásának örömeire megírtni. Ebben az időben kezdett alkonyodni az én egem is, a sajtó-kamarából kizártak, egyéb bajok is jelentkeztek; tehát valószínű, hogy még akkor is elvállalom a néhány lapos üzletet, ha nem száz évről van szó. Szerencsémre azonban Kremser Jenő liberális gondolkodású, művelt ember volt, és amikor felajánlottam, hogy inkább írassa meg az iparág soproni történetét, abba szívesebben belement, és nem kértem többet, mint 30 pengőt, ami szintén nem volt ellenére. T.i. tudtam, hogy elég szép számmal, azaz 1783-tól fogva 1854-ig minden műhely történetét tartalmazza. A munka tehát elég gyorsan ment, csak az volt a baj, hogy a két ívre rengeteg adat került, eléggé összekeveredett és helyenként zűrzavaros lett. De mintegy négy hét alatt átadtam Kremsernek, aki gavallérosan megtoldotta a tiszteletdíjat, egyébként is pár klisé-t csináltatott, és ezzel a füzet tetszetős lett. Minthogy ingyen osztogatta,

nyilván hamar elkelt, nekem is gavallérosan adott belőle példányt, megtörtént a csoda, hogy a polgármester is megköszönte a tiszteletpéldányt az írónak! Ez Sopronyi-Thurner Mihállyal tán akkor történt meg először irányomban. Azt hiszem, egy bíráló jelent meg róla a *Soproni Szemlé*ben. Mollay Károly írta, persze nemcsak észrevette a szerkesztés hibáját, szóvá is tette és ámbár a forrásközlés részletes volt, ezt is kevesellte, egyébként záró szavaiban a füzet iránt meglepedését fejezte ki.

XXIV. A soproni harangöntés és tűzoltó szerek gyártásának története. Sopron, 1942, Seltenhofer Frigyes kiadása. 26 p.

Karner Ödön mérnök a régi soproni családokkal atyafiságban állt és igen szívesen vette volna a soproni ipar történetének mielőbbi feltárását, mert így családja minden munkában szerepel. Azért gondolom, hogy a szappanos-történet megbízása körül is lehetett szerepe, de a harangöntő-történetet valóban ő szerezte meg. Ő is vitt el új munkaadóhoz. A harangöntőkkel nagy szeretettel foglalkoztam már régóta, a *Régi soproni házak* könyvemnek egy fejezete is róluk szólt, így hát a megbízás ínyemre volt. A gyár maga kevés korábbi anyaggal tudott szolgálni; nagy nehezen lehetett csak megszerezni az első Seltenhofer emlékkönyvét, valami családi perpatvar idején mellékághoz került, ezen kívül aztán csak elég késői időponttól kezdve kaptam üzleti könyveket. Kevéssé érdekelt a tűzoltószerek gyártása, de a vadalmába is bele kellett harapnom. Sajnos lektort is kaptam, az öreg Bakonyi László újságírót, aki egyébként nyelvtisztaság dolgán valóban biztos bíráló volt, de egyet és más politikai ízzel bele is írt a kéziratba, én nem vettem észre, egyszóval olyasmik, amik gondolkodásommal nem fértek össze, és amik miatt ezt a munkát, így ahogy megjelent, nem szerettem sohasem, bár nagy adathalmaz rejlik benne. 1942 júniusában készült el, tiszteletdíjat nem alkudtunk ki, igen meglepett, hogy a kellemetlennek híresztelt gyárigazgató 150 pengőt adott át, amiből két hétre el tudtam menni Balatonfüredre. A *Soproni Szemlé*ben Heimler Károly ismertette jóindulatúan. Sok példányt szétosztott a gyár, majd bombázásakor vagy leégése alkalmával a példányok odavesztek.

XXV. Zadjeli Slachta Etelka Soproni naplója, 1838–42. Sopron 1943. Városszépítő Egyesület. 155 p.

Slachta Etelka nevével az 1940-es évek legelején találkoztam, amint gyakrabban feltűnt az 1839–41-es magyar lapok és folyóiratokban az említése, mint soproni honleánynak, aki hol a Mátyás emlékre gyűjtött, hol a Műegyletnek toborzott tagokat. Akkoriban már mégis elég jól ismertem a város múltját, hogysem ezt a leányt és családot idevalósnak higgyem. Az vezetett Slachta Etelka kilétének nyomára, hogy 1841 nyarán halálhírt hozott az egyik lap Slachta Ferencné Hauer Teréz haláláról, mint Slachta Etelka honleány anyjáról. Már pedig a Hauer báró család Sopronban élt, sőt leszármazottjait, Conrad-Hauerékat jól ismertem. Ezen a nyomon megtudtam, hogy Slachta Etelkának unokája, Bizell Margit nyug[almazott] tanárnő Budapesten él, és hogy nagyanyjának naplója is birtokában van. Megkaptam a címét és kértem, hogy valami módon juttasson e napló ismeretéhez. A válasz nem is soká késett: a kb. 18 kötetes napló kölcsönadásáról szó sem lehet, de ha Pesten vagyok, megtekinthetem. Még nem is búsulhattam a balsikeren eleget, amikor felkeresett egy fiatal asszonyka, aki-

nek szüleivel és vele is hosszú évek folyamán egy házban laktunk, és letette elém a naplót. Ő meg Slachta Etelka egyetlen dédunokája, szintén a fővárosban és amikor nagynénjénél nevemet hallotta, azonnal kezeskedett, hogy nálam jó helyen lesz a napló; éppen autón utazott Sopronba, hát el is hozta. Örömöm határtalan volt, főleg amikor a rendkívül érdekes naplót elkezdtem olvasni. Faltam, nem is olvastam az apró betűs írást. Főleg ott láttam a jelentőségét, hogy soproni lakos, de magyar érzésű fiatal leányról volt szó, és naplójának tükrében az egész korszak nemzetiesebbé vált, mint ahogy addig elképzeltem. Így közlésének az akkor egyre erősebb volksbundista mozgalom idején nemzeti jelentőségűvé lehetett válnia. Elvittem a naplót Házi Jenőnek is megmutatni, ő is nagy érdeklődéssel olvasta; ő már messzebb mehetett; felkereste Bizell Margitot és elkérte a város számára a naplót, ez olyan feltétellel történt, hogy én másolom le. Meg is kezdődött esténként a munka. Ugyanakkor a magam számára is másoltam, de azokat a részeket, amelyek nem voltak lényegesebbek, mint udvarlók locsogásának végtelen feltárása, vagy kényesebb részek, hasmenések és effélék nálam elmaradtak. Másolás közben látogatott meg Németh László író, neki is igen tetszett. Csak persze a kiadás nehéz dió volt nagyon. 1942. október 24–25-én avatták fel a Magyar Művelődés Házát. A magyar bástyának ígérkező épületnek egy liberális gondolkodású, vagy helyesebben sötét jobbról megtérő jó magyar rendőrtiszt volt a mozdítója; ő ment el hozzám is, hogy valamit adjak megnyitásuk ünnepére. Így ajánlottam, hogy a Slachta naplóból dramatizáljunk részleteket. Akkoriban került Szegedről ide egy pénzügyi főosztályvezető, annak felesége írogatott, ő dolgozta át az én vázlatomat. Az egyórás képsorozatnak szép sikere volt, a rendőrtisztet pedig az ügy miatt erősen támadták, de nem sokat törődött vele. Én pedig december 2-án „Háromszor szemtől szemben Széchenyivel” címen még egy rádióelőadással is szerepeltettem a naplót. Bizell Margit és baráti köre igen nagy elismeréssel nyilatkozott mindezekről, és nagy örömmel fogadta a hírt, hogy a napló a *Soproni Szemle* kiadásában meg is fog jelenni. A feldolgozást rám bízta a család. Így készült el 539 jegyzettel a munka; sajnos képet csak hármat adott a folyóirat, így is óriási pénzébe került. 1944 elején jelent meg. A tiszteletdíj kérdését úgy oldottuk meg, hogy én csak 50 példányt kértem. De jóformán nem is tudtam örülni a könyvnek, amikor 1944. március 19-én bevonultak a németek Sopronba. A könyvvel csak Östör József foglalkozott az *Új Sopronvármegyében* egy többhasábos cikk erejéig, és egyik főmunkámnak nevezte. Valóban az volt, és ha nem torlódnak az események a kiadás után, nagy szerepe lett volna az öreg Ödenburg bástyáinak törésében a könyvnek. Így hasztalan küldtem el az akkor megújult *Századok*nak, Németh Lászlónak; írni róla már nem lehetett. A magam meglévő példányainak sorsát nem tudom 1944. június 24 után kísérni, miután akkor rabságba kerültem, a *Soproni Szemle* kiadóhivatalát pedig bomba érte, a forgalomból kivont példányok ott vesztek el. 1945 után egy két sor megjelent róla, de egyik főművem sorsa mégis az agyonhallgattatás lett.

XXVI. Sopron 1848–49-ben. Sopron, 1948, Máté. 40 p.

A rabságból való felszabadulásom után április végén már megindult az *Új Sopron*, pártközi lap, de én csak június elején kezdtem belé dolgozni, később a *Soproni Újság* számára dolgoztam több éven át. Ott persze nem volt alkalom nagyobb dolgok elhelyezésére, tőkém nem volt, kifizetésből éltem. 1947-ben *Magyar Sopron* címen meg-

jelent egy gyűjteményes munka, abba írtam Sopron a magyarság útján címen 10 lapos tanulmányt, amelynek tiszteletdíját egy hirdetésgyűjtő szedte fel, később nekem a nyomda pótolta. Így persze nem lehetett pénzt gyűjteni. A cikket különben igen szívesen írtam, bizonyos mértékig életem munkatervének bemutatása volt. 1948-ban március 15-én a városi díszgyűlésen értekezésemet olvasták fel Sopron 1848-as korszakáról, magam betegen feküdtem, aztán az ifjúság számára volt előadásom, érthető hogy szerettem volna idevágó adataimat tető alá hozni. A *Soproni Újságban* tehát cikksorozatomban jelent meg és nem éppen olcsón a nyomda ki is nyomta különlenyomatként. Akkoriban az iskolán kívüli népművelés élén egy tanárember állott, aki megígérte, hogy nagyobb mennyiséget átvessz, hisz a munka a megyeről is szólt. Ebben nagyon bíztam, de csalódnom kellett a derék emberben, aki egyre húzta és halasztotta a dolgot, végre a nyomás ára máshonnan kitelt és attól fogva nem erőszakoltam a dolgot. Mind a kéziratból, mind a különlenyomatból a házi cenzúra az újságnál kitörölte a zsidóüldözésre vonatkozó részt, hogy miért, máig sem értem. A munkának egyébként az a hibája, mint korábbi, így különlenyomatként megjelent munkáimnak, hogy t.i. nem jelezhetett forrásokat. Egyébként bajban is lettem volna miatta, mert ez a munka főleg korábbi, 1944–45-ben eltűnt jegyzeteim alapján készült, és a cikkeimben feldolgozott adatok alapján írtam újra meg a tanulmányt.

XXVII. Petőfi Sopronban. Sopron, 1948. Máté könyvnyomda. 32 p.

Ennek a munkának valamivel több mint negyedszázad az élettörténete. 1922-ben, a nagy centenárius előestéjén jelent meg több folytatásban az első fogalmazás, de már akkor nagyjából felölelt mindent, ami Sopronnal kapcsolatos a Petőfi-kérdésben. Szókásomhoz képest nem zártam le a vele való foglalkozást, bár sok új már aligha akadt. Mért és pontosan mikor írtam meg az 1948-ban megjelent munkát, nem tudnám. Úgy képzem, hogy inkább csak időtöltésből 1938-ban, amikor még nem volt semmi másra kilátásom és tán a Scarbantia-füzetek lehetőségére gondoltam. A kézirat Takács Jenő zeneszerzőtől kapott, egyik oldalán tiszta, a másikon kottával telenyomott papírra gépelt; Takács Jenő pedig ekkoriban telepedett le Sopronban. A kézirat jegyzetes végig, tehát komoly helyen való közlésre szántam. 1945-ben a fennmaradt írásaim között előkerült, de csak 1948-ban közöltem a *Soproni Újságban* és persze el kellett hagynom a jegyzeteket, csupán általános utalások jelentek meg a füzet végén. Sorsa az 1848-as füzethez kapcsolódott, számszámra állott még 1948 végén a szekrényemben, lassanként osztogattam szét. 1955-ben az a megtiszteltetés ért, hogy Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* című könyvében említette, nekem baráti levelet írt és a tegezést felajánlotta. 1955-ben a március 15-i ünnepen én voltam a szónok; nem tagadom: elmondtam jóformán a könyvet. Életem legnagyobb külső sikerét arattam, percekig nem hagyták abba az ütemes tapsolást. Valami igazság tehát van a *nonum prematur annuban*.

XXIX. Sopron és környéke műemlékei Budapest, 1953. Akadémiai kiadó. Íróársak: Radnóti Aladár, Mollay Károly, Dercsényi Dezső, Entz Géza, Gerő László, Héjji Miklós. 584 p.

Sokszor mondják erről a kötetről, hogy életem főműve. Én inkább azt mondanám, hogy vörös fonala, amely minduntalan felbukkan, de igen sokszor el is tűnik. Hiszen amikor 1918-ban Mihályi Ernő cikket írt ilyen címmel: Készítsük el Sopron vármegye művészeti topográfiáját, ez már bennem visszhangot is keltett, és bár egyetemi hallgató koromban is jegyezgettem, tulajdonképpen csak 1926-tól kezdtem rendszeresen a jegyzeteket ama bizonyos nagy könyvbe, amely nem volt más, mint a Rábaközi nyomdának egy elfuserált üzleti könyve.

E könyv volt alapja az osztrák topográfiának és a megyei munkáimnak, amelynek harmadik kötetével 1937 elején a nagyközönség elől eltűntem. Már 1936-ban kezdett a Műemlék Orsz[ágos] Bizottsága felém tapogatódzni, mi lenne az egész Sopron megye felvételével. Ez főleg Genthon Istvánnak és Szentiványi Gyulának volt a kedves gondolata. Szentiványit 1918 óta ismertem levélből, majd 1928 körül Sopronban személyesen is megismerkedtem vele; rólam mindenhol túlzott dicséreteket hintett el, és mind Sopronban, mind Budapesten hozzájárult, hogy rögzös utamon könnyebben haladhattam. Genthon akkor volt emelkedőben, fiatalabb ugyan, mint én, de mindenkor apáskodó baráti jóindulattal irányomban. Ezek a tervezetések persze csak afféle kedves szappanbuborékok maradtak 1938-ig, amikor váratlanul visszakerültem Magyarországra és kenyértelenül bámultam a nagyvilágba. Szentiványi azonnal segítségemre jött. A MOB elnökét, Gerevich Tibort rávette, hogy nekem 1000 ft-ot [sic!] folyósítsanak, amelynek ellenében én befejezem a megye felvételét. Gerevich is jó ember volt, bár hamar sértődő és olyankor engesztelhetetlen. A pénz nagy része megjött és elköltöztem hetekre Csornára. Onnan takarékoságból inkább gyalogosan jártam be a járást és a kapuvári járás szomszédos helyeit. Romlott kedélyemre igen jótékony hatással volt a sok gyaloglás, a sok új dolog, kedves vigasznak bizonyult, hogy nevemet a legtöbb helyen ismerték; mivel pedig háborús felhők gomolyogtak az égen, azon sem kellett meglepődnöm, hogy egyszer a csendőrőrs feltartóztatott és egyszer cseh kémnek néztek Rábasebes nevű miniatűr faluban. A teljes összeget a munka betérjesztése után csak nagy hivatali huzavonával kaptam meg; mint ilyen dolgokban egészen járatlan, nevem mellé azt írtam a nyugtára s.k. ebből lett a baj és sajnálatomra, a derék Szentiványi is ingerült hangon tanított ki a bürokratikus eljárásokra.

1939-re ismét biztosították az ezer pengőt, Genthon baráti hangon intett, hogy ne száguldjak a munkával, jóval többet ért az, amit átadtam, mint 1000 pengő; ki ne fogyjunk az ürügyből. Tehát Sopront kezdtem meg és egy nagy részét, az Újteleki városrész, a domonkos templom, Balfi külváros egy részének kivételével be is fejeztem. Ekkor sajnálatos félreértés történt. Nem akarom állítani, hogy ennek nagy befolyása lett volna arra, hogy többet nem kaptam megbízást, de belejátszhatott. Én Genthonnal csak 1945 után tegeződtem, de levélváltásunkban, bár sokat köszönhettem neki, volt valami enyelgő baráti hang, én „Kedves Professzorom!” megszólítással szoktam élni. Ismeretlen okból leveletem boríték nélkül Gerevich táskájába tették és ő mélységesen felháborodott rajta, hogy én, a porszem, ilyen bizalmaskodó hangon szólítom meg.

SOPRON ÉS KÖRNYÉKE MŰEMLÉKEI

AZ ELSŐZÖT ÍRTA
FÜLEP LAJOS

ÍRTÁK
CSATKAI ENDRE

DERCSÉNYI DEZSŐ, ENTE GÉZA, GERŐ LÁSZLÓ,
HEST MIKLÓS, MOLLAY KÁROLY, RADNÓTI ALADÁR

II. JAVÍTOTT ÉS BŐVÍTETT KIADÁS



1. kép. Sopron és környéke műemlékei II. javított kiadás, 1956.

A levél tartalma a topográfiáról szólt és így nem lehetett kiverni a fejből a gyanúsítást. De még Szentiványi sem tudott szabadulni a rossz gondolatoktól, szigorúan megdorgált. Hogy Genthon mért nem vágta ketté a gordiuszi csomót, ma már nem tudom, de biztosra veszem, hogy nem volt Pesten, így is kerülhetett levelem Gerevich elé. Tán nem kell részleteznem, hogy bizalmaskodó természetű sohasem

voltam és a levél tényleg Genthonnak szólt. A topográfiai munka folytatása tehát elmaradt; én még egy darabig folytattam a háztörténet végett a levéltári kutatást Sopronban, de aztán mindjobban igénybe vett a tanítás, a topográfia reménye eltűnt teljesen. Genthon egyszer, még 1944 előtt, azt mondta, hogy annyi minden jelent meg Sopronról, nem volna értelme ráadásul a topográfiával is kijönni, teljesen igaza volt.

1951-ben merült csak ismét fel a topográfia kérdése. Az akadémiai állandó bizottság 1952. január 31-ben jelölte meg a munka első felének benyújtását; a vidéket el is készítettem, szeptember 1-re pedig Sopront magát. Nagy könnyebbség volt, hogy az egyik lektor, Zádor Anna, Sopronban nyaralt és üdülését is feledve úgy lektorálta a lapokat, hogy valósággal az írógépemről szedte le. Így már 1952. ősszel a lektori kívánalmak szerint áírt szöveget megkapta a szerkesztő, és kívánságai szerint 4 nap alatt megtörtént a magam részének kijavítása. Hatalmas kéziratot, rengeteg képet és térképet vittünk a kiadóhoz, hogy juttassa az Akadémia legfelsőbb ítélőihöz, Fogarasi Bélához és társaihoz. Kb. fél év után, 1953-ban megkezdődött a nyomás, és 1953 szeptember elején egy győri kirakatban láttam először a könyvet. Vitája novemberben volt és bennem azt az érzést keltette, hogy a sok okos szó, sok rossz indulat mögött ott kísértett a molnár, a fiú és a szamár aesopusi meséje. Nem sokat ártott a sok szó, 1954-ben a könyvért Dercsényi Dezsővel együtt 20.000 ft-ot kaptam Kossuth-díjképpen, míg a könyvért tiszteletdíj fejében 28.000 ft-t. A könyvet kis példányszámban nyomták, már a vitaülésen említette Dercsényi, hogy fogyóban van, mint ahogy pár héttel később el is tűnt a könyv. (1. kép.)

XXX. Sopron. Bp. 1954. Képzőművészeti Alap. 48 p. + 135 kép.

A Kossuth-díj sok örömet okozott, természetszerűleg, de igen hosszú árnyékként húzódott utána a sok oktalan ünneplés, amely elvont a munkától, sőt ki is fárasztott. Mikor csitult a zaj, kaptam a felhívást a Képzőművészeti Alaptól egy soproni képeskönyv írására. A szövege teljesen tőlem való, a képanyag kiválogatásába mások is beleszóltak; mégis egyik legkedvesebb könyvem lett. Nagy kedvvel is írtam és a bevezetésről a kiadóból egészen nagy dicséreteket kaptam. A könyvet Keszthelyen láttam 1954 augusztusában; hamarosan elfogyott az is. E sorok gépelésekor, 1956 március elején, készül a második kiadása. 60 éves koromban, írói pályám 39. évében megértem tehát, hogy egy könyvem második kiadást ért meg.

A Soproni Szemle kiadványainak új sorozata, 3–4. szám.

A SOPRONI KÉPZŐMŰVÉSZET TÖRTÉNETE
1848–1948

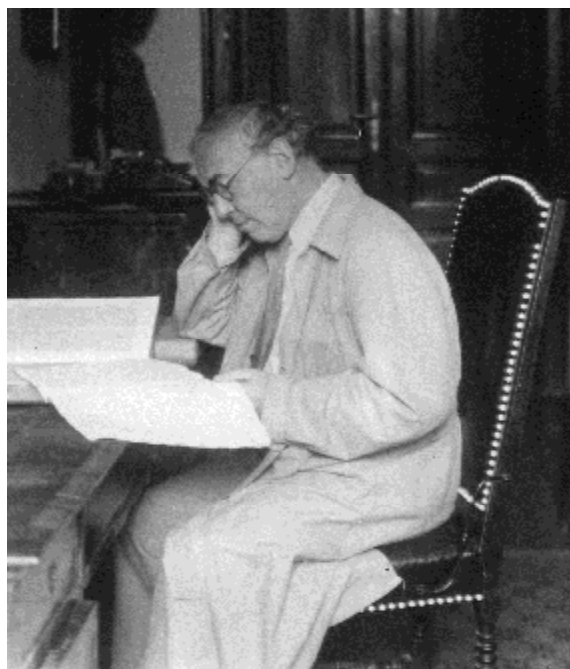
A SOPRONI ZENEI MŰVELŐDÉS
1848–1950

Írta:
CSATKAI ENDRE

*Kedves fiomnak, Domonkosnak,
munkatársomnak,
dr. Domonkos Ottónak:
1962. III. 14. Borsodi István -*

Sopron, 1962, Soproni Szemle

2. kép. Csatkai Endre dedikációja Domonkos Ottónak a Soproni Szemle kiadványán, 1962



3. kép. Csátkai Endre munka közben



4. kép. Csátkai Endre utolsó rádióinterjúja, 1970